

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNE KATKILARI
(*ESRÂRU’N-NAHV* İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA)

Ahmet CİHAN

Yüksek Lisans Tezi

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Arap Dili ve Belagatı Programı

NİSAN 2024

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNE KATKILARI
(*ESRÂRU’N-NAHV* İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA)

Tez Yazarı
Ahmet CİHAN

Danışman
Prof. Dr. Enes ERDİM

NİSAN 2024
ELAZIĞ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Başlığı:	KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNE KATKILARI (ESRÂRU’N-NAHV İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA)
Yazarı:	Ahmet CİHAN
Tez Öneri Tarihi:	04.11.2021
Savunma Tarihi:	29.03.2024

TEZ ONAYI

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına göre hazırlanan bu tez aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilmiş ve akademik dinleyicilere açık yapılan savunma sonucunda **OYBİRLİĞİ/OLÇOKLUĞU** ile kabul edilmiştir.

İmza

Danışman:	Prof. Dr. Enes ERDİM Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Başkan:	Prof. Dr. Enes ERDİM Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Üye:	Doç. Dr. Ayşe MEYDANOĞLU Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Üye:	Dr. Öğr. Üyesi İrfan KAYA Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunun tarihli toplantısında tescillenmiştir.

Prof. Dr. Murat SUNKAR
Enstitü Müdürü

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım “**KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNE KATKILARI (*ESRÂRU’N-NAHV* İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA)**” başlıklı Yüksek Lisans Tezi’nin içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum / kuruluş ve kişileri belirttiğimi burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

29.04.2024

Ahmet CİHAN

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin önemli âlimlerinden birisi ve aynı zamanda Kanûnî Sultan Süleyman (öl. 1566) döneminde Şeyhülislâmlık görevinde bulunmuş olan Kemalpaşazâde, Fıkıh, Tefsir, Kelam, Hadis, gibi ilimlerinin yanında Dil, Felsefe, Edebiyat, Tarih, Tıp gibi alanlarda iki yüze aşkın eser telif etmiştir. Eser telif ettiği alanlara bakıldığında Kemalpaşazâde'nin, çok yönlü ve yetkin bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmamızda, Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmi hakkında telif etmiş olduğu *Esrâru'n-nahv* adlı eseri bağlamında dil ile ilgili görüşleri ve nahiv ilmine katkılarını ele almaya gayret ettik.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümde araştırmamızın konusu, önemi, amacı, kapsamı, sınırlılıkları ile araştırmada kullanılan yöntem ve literatür, Kemalpaşazâde'nin yaşadığı döneme kadar yapılan dil çalışmaları ve müellifin yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal, iktisadî ve kültürel hayat ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Birinci bölümde müellifin hayatı ve ilmi şahsiyetinin yanı sıra hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde müellifin *Esrâru'n-nahv* adlı eserinde izlediği yöntem ve kullandığı deliller irdelenmiştir. Üçüncü bölümde de müellifin nahiv ilmindeki konumunu tespit etmek amacıyla onun Basra ve Kûfe dil okullarının görüşlerine olan yaklaşımı ve istifade ettiği nahiv âlimleri ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise ilk dönemden itibaren nahiv ilmine yönelik özverili çalışmaların yanı sıra Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* isimli eseriyle nahiv ilmine yaptığı katkılara vurgu yapılmıştır.

Bu çalışma konusunun belirlenmesinde ve diğer süreçlerde önemli değerlendirmelerini esirgemeyen ve yapıcı tutumu ile çalışmanın ilerlemesine büyük katkı veren danışman hocam Prof. Dr. Enes ERDİM'e teşekkür ederim. Ayrıca, tez savunma jüri üyeleri Doç. Dr. Ayşe MEYDANOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi İrfan KAYA'ya yapıcı eleştirileri ve katkılarından dolayı şükranlarımı sunarım. Diğer yandan, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev yapan Doç. Dr. Rıdvan YARBA, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYDIN ve Dr. Öğr. Üyesi Şehmus ÜNVERDİ'ye teşekkürlerimi sunarım. Son olarak, çalışmanın hazırlık ve yazım aşamasında sabrı ile sürece destek olan eşime ve vaktinden çaldığım çocuklarıma şükranlarımı sunarım.

Ahmet CİHAN
ELAZIĞ 2024

İÇİNDEKİLER

BEYAN	I
ÖN SÖZ	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	1
1.4. Araştırmanın Yöntemi	2
1.5. Araştırma ile İlgili Literatür	2
1.6. Kemalpaşazâde'ye Kadar Yapılan Nahiv Çalışmaları	3
1.6.1. Nahiv Okulları	3
1.6.1.1. Basra Okulu	3
1.6.1.2. Kûfe Okulu	4
1.6.1.3. Bağdat Okulu	4
1.6.1.4. Endülüs Okulu	5
1.6.1.5. Mısır Okulu	5
1.7. Kemalpaşazâde'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış	5
1.7.1. Siyasi Hayat	6
1.7.2. Sosyal ve İktisadî Hayat	6
1.7.3. Kültürel Hayat	7
2. KEMALPAŞAZÂDE'NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	10
2.1. Kemalpaşazâde'nin Hayatı	10
2.2. İlmi Şahsiyeti	11
2.3. Hocaları, Öğrencileri ve Eserleri	12
2.3.1. Hocaları	12
2.3.1.1. Molla Lutfî	12
2.3.1.2. Kestelî	12
2.3.1.3. Hatibzâde	13
2.3.1.4. Muarrifzâde	13
2.3.1.5. Diğer Hocaları	13
2.3.2. Öğrencileri	14
2.3.2.1. Muhyiddin Mehmed el-Cemalî	14
2.3.2.2. Şânî	14
2.3.2.3. Hidâyetullah İbni Mevlânâ Yâr Alî 'Acemî	14
2.3.2.4. Muhyiddin Muhammed b. Abdillâh	14
2.3.2.5. Abdülkerim Vizeli	15
2.3.2.6. Derviş Muhammed	15
2.3.2.7. Muhammed b. Abdülkadir (Ma'lul Emir)	15
2.3.2.8. Celâlzâde Salih Efendi	15
2.3.2.9. Ebüssuûd Efendi	16
2.3.2.10. Diğer Öğrencileri	16
2.3.3. Eserleri	17
2.3.3.1. Türkçe Eserleri	17

2.3.3.2. Farsça Eserleri	18
2.3.3.3. Arapça Eserler	19
3. KEMALPAŞAZÂDE’NİN ESRÂRU’N-NAHV ESERİNDE İZLEDİĞİ METOT VE DİLSEL GÖRÜŞLERİ	25
3.1. Kullandığı Deliller.....	25
3.1.1. Kur’ân’ı Kerim ve Kırâatler.....	25
3.1.1.1. Lâmu’l-Cevâb.....	28
3.1.1.2. Fiilin Hafzedilmesi	28
3.1.1.3. Muhatabın Bilinmesi Nedeniyle Fâilin Hafzedilmesi.....	28
3.1.1.4. Mübtedanın Mastar-ı Müevvel Şeklinde Gelmesi	29
3.1.1.5. Atıf Harfi Olmadan İki veya Daha Fazla Haberin Gelmesi.....	29
3.1.1.6. Şart Manası Taşıyan Mübtedalar	29
3.1.1.7. Türünü Beyan Eden Mef’ûlün Mutlak’ın Fiilin Hafzedilmesi	30
3.1.1.8. Mef’ûlün Bih’in Fiilinin Hafzedilmesi	30
3.1.1.9. Nidâ Harfinin Hafzedilme Sebebi	30
3.1.1.10. Muzari Fiil Hâl Olduğunda Önünde فَد Kullanılması	31
3.1.1.11. Zamirlerin Kullanımı	31
3.1.1.12. İsim Olan ما Kelimesinin Türleri	32
3.1.1.13. Edatının Kullanımı	32
3.1.1.14. Bedel-i İştimâl	32
3.1.1.15. Müstesnanın Mansûb Olması Durumuna İhtilaf.....	33
3.1.1.16. İzafette Muzâfın Hafzedilmesi.....	33
3.1.1.17. Lafzi Tekîdin Cümle Şeklinde Tekrarlanması	33
3.1.1.18. Muttasıl Bir Zamire Zahir İsmi Atfedilmesi	34
3.1.1.19. Sıfatın Tekîd İçin Gelmesi.....	34
3.1.1.20. Cem-i Kesretin Cem-i Killet Şeklinde Gelmesi.....	34
3.1.1.21. Gayri Munsarîf İsimlerin Ses Uyumuna Gözetilerek Munsarîf Olması	35
3.1.1.22. Merfû‘ ve Mecerûr Muttasıl Zamirlere Atıf Yapılması	35
3.1.1.23. Müsennaların Birbirine İzafe Edilmesi	35
3.1.1.24. İsmi Mebniye İzafe Olması	35
3.1.2. Hadisler	36
3.1.2.1. Hadisleri Delil Olarak Getirmeyi Kabul Etmeyenler.....	36
3.1.2.2. Hadisleri Delil Olarak Getirmeyi Kabul Edenler.....	36
3.1.2.3. Hadisleri Delil Getirmede Orta Yolu Kabul Edenler	37
3.1.3. Arap Kelamı.....	38
3.1.3.1. Arap Meselleri	39
3.1.3.2. Arap Şiirleri	40
3.1.4. Kıyas	44
3.1.4.1. Kusur ve Renk Bildiren Sıfatı Müşebbehelerin أَفْعَل Vezninde Gelmesi	44
3.1.4.2. ب Harf-i Cerrinin Bazı Yerlerde Zait Olması	45
3.1.4.3. Cem‘-i Müennes Salimin Kesra ile Mansûb Olması	45
3.1.4.4. Nakıs Fiillerin İsimlerinin Fâile, Haberlerinin Mef‘ûle Benzerliği	45
4. KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ	47
4.1. Dil İhtilaflarına Bakışı.....	47
4.1.1. Basra Okulunu Desteklediği Konular	47
4.1.1.1. بُنْس ve بُنْم Kelimelerinin Fiil Olması	47
4.1.1.2. Mübteda ve Haberin Âmili	48
4.1.1.3. Fasl Zamirinin İrapta Yerinin Olmaması.....	48
4.1.1.4. رُب Harf-i Cerrinin ‘Ameli	49

4.1.2. Kûfe Okulunu Desteklediği Konular	49
4.1.2.1. Nûnu Muhaffefe'nin Tesniye ve Cem' Müeennes Fiiline Getirilmesi	49
4.1.2.2. Muzâri Fiili'nin Merfû' Olma Durumu	50
4.1.2.3. إِنَّ'nin İsminden Sonra Gelen Matufun Merfû' Olması.....	50
4.1.2.4. مَنْ Harf-i Cer'inin Zait Olması.....	51
4.2. Görüşlerinden İstifade Ettiği Nahivciler	51
4.2.1. Sîbeveyhi	52
4.2.1.1. İvaz Tenvîni	52
4.2.1.2. Master Harflerinin Fiil Cümlesinin Önüne Gelmesi.....	52
4.2.1.3. Ta'ccub Fiillerinden بِهْ أَفْعَلْ'nin Fâil Olması.....	53
4.2.2. Zemahşerî.....	53
4.2.2.1. Lâmu't-t'arîf'e Hemzenin Eklenmesi.....	54
4.2.2.2. Me'ûlün Bih'in Fâilin Yaptığı İşten Etkilenmesi	54
4.2.2.3. Sıfat	54
5. SONUÇ	55
KAYNAKLAR.....	56
ÖZ GEÇMİŞ	

ÖZET
KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNE KATKILARI
(ESRÂRU’N-NAHV İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA)

Ahmet CİHAN
Yüksek Lisans Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
Arap Dili ve Belagatı Programı

Nisan 2024, Sayfa: VIII+59

Bir kişinin Arap dilini etkili bir şekilde okuyup anlayabilmesi için nahiv kaidelerini sağlam bir şekilde kavraması gerekmektedir. Nahiv âlimleri, Arap dilinin hem nahiv kaidelerinin belirlenmesi hem de bu dille ilgilenen insanlara nahiv kaidelerinin öğretilmesi amacıyla birçok eser telif etmişlerdir. Kemalpaşazâde de nahiv ilmi alanında eser telif eden âlimlerden biridir.

Bu çalışma, Kemalpaşazâde’nin *Esrâru’n-nahv* adlı eseri bağlamında nahiv ilmiyle ilgili görüşleri ile nahiv ilmine katkıları hakkındadır. Çalışmada, öncelikle Kemalpaşazâde’nin hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları, talebeleri ve eserleri ile kendisine kadar yapılan alanla ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Ardından çalışmanın temel konusunu oluşturan Kemalpaşazâde’nin *Esrâru’n-nahv* adlı eseri bağlamında nahiv ilmindeki yeri ve bu ilme olan katkıları incelenmiştir. Kemalpaşazâde’nin Arap dili ile ilgili birçok eseri bulunmakta olup, bu çalışmanın amacı ve kapsamını müellifin adı geçen eseri üzerinden nahiv ilmine katkıları oluşturmaktadır.

Nahiv ilmi ile ilgili yazılan birçok klasik eser, ciltler halinde olup teferruatlıdır. Buna karşın, müellifin eseri klasik eserlere göre kısa olmasına rağmen konuları ele alış biçimi ayrıntılıdır. Bu nedenle, Kemalpaşazade’nin nahiv ilmine katkısı ve ilgili eserinin irdelenmesi önem arz etmektedir. Bu öneme binaen oluşturulan çalışmada, Kemalpaşazade ile ilgili bilgiler ve ilgili eser bağlamında nahiv ilmine katkıları açıklayıcı ve betimleyici bir yöntemle ele alınmıştır.

Çalışmada elde edilen sonuca göre Kemalpaşazâde’nin *Esrâru’n-nahv* adlı eseri, muhtasar olmasına rağmen ele alınış şekliyle mufassaldır. İlgili eserde müellif, az kelamla birçok bilgiyi vermek istemiştir. Buradaki amacı okuyucuyu fazla teferruata boğmadan kısa bir şekilde nahvi kaideleri sunmaktır. Müellif, yaşadığı dönemde nahiv kaidelerinin kısa bir zamanda hem hızlı hem de daha kolay bir şekilde anlaşılması hususunda bu alana katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Nahiv Okulları, Kemalpaşazâde, *Esrâru’n-nahv*, Kur’ân, Hadis.

ABSTRACT
Kemalpařazāde’s Contributions to The Science of Grammar
(In the Context of the Work *Asrār al-Nahw*)

Ahmet CİHAN
Master Thesis

FIRAT UNIVERSITY
Graduate School of Social Sciences
BASIC ISLAMIC SCIENCE
Arabic Language and Rhetoric Program
April 2024, Page: VIII+59

For an individual to read and comprehend the Arabic language effectively, they must possess a solid foundation in the grammar (nahw) rules. Numerous works on Arabic grammar have been authored by grammar scholars, primarily for the purpose of establishing grammar rules and teaching them to those interested in the language. Kemalpařazāde is one of the scholars who contributed to the field of grammar.

This study focuses on Kemalpařazāde’s views and contributions to the science of grammar, particularly in his work *Asrār al-nahw*. It covers his life, scientific personality, teachers, students, and works, along with related studies before his time. This study then assesses his significance in the science of grammar and the contributions he made through *Asrār al-nahw*, which is the main subject of this study. Kemalpařazāde has many works related to the Arabic language, and the purpose and scope of this study consists of the author’s contributions to the science of grammar through the aforementioned work.

Numerous classical texts focus on the science of grammar, often in extensive volumes. Conversely, although the author’s work is shorter compared to these classical texts, it delves into the subjects with intricate detail. As a result, it is crucial to examine Kemalpařazāde’s influence on the science of grammar and related works. Within this study developed based on this significance, discussions about Kemalpařazāde and his contributions to grammar were presented using an explanatory and descriptive approach within the context of his relevant work.

According to the study’s findings, Kemalpařazāde’s work, titled *Asrār al-nahw*, despite its brevity, is meticulously detailed in its approach. In his relevant work, the author aimed to convey a wealth of information using minimal words. The objective here was to succinctly present grammar rules without overwhelming the reader with excessive details. Consequently, the author significantly contributed to the field by enabling a swift and effortless understanding of grammar rules within a short period during his lifetime.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Nahw, Nahw Schools, Kemalpařazāde, *Asrār al-nahw*, Qur’ān, Hadith.

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, ibn (oğlu)
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
ed.	: Editör
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
sy	: Sayı
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
ths.	: Tarihsiz
thk.	: Tahkik Eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Arap dilinde birçok esere sahip olan Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri bağlamında nahiv ilmiyle ilgili görüşleri ile nahiv ilmine katkıları, bu araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Araştırmada bir bütünlüğün olması için müellifin hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları, talebeleri ve eserleri genel olarak incelenmiştir. Özellikle nahiv ilmine dair telif ettiği ve araştırmamızın da konusunu teşkil eden *Esrâru'n-nahv* adlı eseri bağlamında nahiv ilmine katkıları, dil okullarına yaklaşımı, kendine has Arap dili hakkındaki görüşleri ve istifade ettiği nahiv âlimleri sistematik bir şekilde ele alınmıştır.

Arap dilinin etkili bir şekilde okunup anlaşılmasını sağlayabilmek için nahiv ilminin kaidelerine vakıf olunması gerekmektedir. Geçmişten günümüze birçok müellif nahiv ile ilgili çalışmalar yapmış olup bu müelliflerden birisi de Kemalpaşazâde'dir. Bu araştırmada ele alınan Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri kendi dönemindeki eserlere göre daha kapsamlı olup dönemin nahiv ilmine katkı sunmuştur. Bu açıdan Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri, nahiv alanında uzmanlaşmak isteyen araştırmacılar için temel kaynaklardan biri olma potansiyelini taşımaktadır. Bu araştırmada, *Esrâru'n-nahv* incelenerek eserin güçlü yanı olan tafsilatlı yapısı öne çıkarılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Kemalpaşazâde, Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde yaşayan önemli âlimlerden biridir. Muhtelif alanlara dair telif ettiği iki yüzü aşkın eserinden biri de *Esrâru'n-nahv* adlı eseridir. Eser, adından da anlaşılacağı üzere nahiv ilmiyle ilgilidir. Müellifin yaşadığı dönemde kaleme alınan Arap diline ilişkin eserler, genellikle risâle ve hâşiye türünde olduğu anlaşılmaktadır.

Buna karşın Kemalpaşazâde, mezkûr eserini kendi dönemindeki benzer eserlere nispeten daha mufassal ve müstakil bir şekilde yazmıştır. Bu araştırma, söz konusu eserde izlediği yöntem ve dilsel görüşleri irdelenerek müellifin nahiv ilmindeki yerini ve bu ilme olan katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırmada, Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri özelinde onun nahiv ilmine yaptığı katkıları araştırılmıştır. Ayrıca araştırmada Kemalpaşazâde'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Özelde ise Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmiyle ilgili eseri olan *Esrâru'n-nahv* incelenerek müellifin nahiv ilmine katkıları, dil okullarına yaklaşımı, Arap dili hakkındaki özgün görüşleri ve istifade ettiği nahiv âlimleri ele alınmıştır. Bu amaçla araştırmanın giriş bölümünde Kemalpaşazâde'ye kadar yapılan nahiv çalışmalarına, Kemalpaşazâde'nin yaşadığı döneme genel bakışa, birinci bölümünde Kemalpaşazâde'nin kişisel özelliklerine, ikinci bölümünde Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* eserinde izlediği yöntem ve dilsel görüşlerine, üçüncü bölümünde Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmindeki konumuna yer verilmiş ve ardından sonuca gidilmiştir.

Bu araştırmada birtakım sınırlılıklar ve kısıtlar yer almaktadır. İlk olarak, birtakım eserlere ulaşmak imkân dâhilinde olmamıştır. Diğer yandan Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri

hakkında araştırma yapan literatür oldukça kısıtlıdır. Bu araştırma ile söz konusu eser hakkındaki literatüre katkı yapılması amaçlanmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri konusunda literatür dikkatlice incelenmiş olup söz konusu eser betimsel olarak analiz edilmiştir. Bu açıdan bu araştırma nitel bir çalışmadır.

Araştırmada, ilk olarak nahiv ilminde Kemalpaşazâde'ye kadar yapılmış olan çalışmaları dikkate almak ve kaynakları taramak suretiyle dil okulları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Kemalpaşazâde'nin ilmi şahsiyetini sağlam bir şekilde kavramak için yaşadığı dönemdeki toplumun siyasal, sosyal, iktisadî ve kültürel yapısı hakkında alanla ilgili kaynaklar gözden geçirilerek konu genel olarak tanıtılmıştır. Daha sonra Kemalpaşazâde'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, hoca ve talebeleri ile eserleri ilgili kaynaklar taranarak ana hatlarıyla sunulmaya gayret edilmiştir. Son olarak ise araştırmanın konusu olan Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri, nahiv ilmi dikkate alınarak tahlil edilmiş ve müellifin nahiv ilmine olan katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır.

1.5. Araştırma ile İlgili Literatür

Bu çalışmada Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseri konusunda literatür dikkatlice incelenmiş olup söz konusu eserler aşağıdaki gibidir:

Kemalpaşazâde (2002), *Esrâru'n-Nahv*, (Beyrut, Daru'l-Fikr). Müellifin, çalışmamızın da temel konusunu oluşturan bu eser Ahmed Hasan Hâmid tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.

Ege (2002), *İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış* adlı çalışmada, Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv*'ini dönemin diğer filolojik çalışmaları ile kıyaslayarak onlar arasındaki yerine değinmiştir.

Yılmaz (2018), Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-Nahv*'i ile Birgivi'nin *İzhâru'l-Esrâr'ının Mukâyesesi* adlı çalışmada, Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmiyle ilgili telif etmiş olduğu *Esrâru'n-nahv* adlı eseri ile Kemalpaşazâde'nin çağdaşı olan İmam Birgivi'nin (öl. 981/1573) *İzhâru'l-esrâr* adlı eseri karşılaştırılmıştır.

Kişmir (2022), *İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahv Adlı Eserinde İhticâc ve İstişhâd* adlı eserinde, Kemalpaşazâde'nin ihticâc ve istişhâd kavramlarına değinerek ilgili eserin nahiv kaidelerini ortaya koymada kullandığı nakli ve akli delillere değinmiştir. Orada, Kemalpaşazâde'nin kullandığı delilleri sebeplere bağlı olarak ortaya koymuştur.

Kemalpaşazâde'nin (İbn Kemal) Arap dilindeki çalışmalarını ele alan birkaç çalışma aşağıda sunulmuştur.

‘Ubeydî (2005), *İbn Kemâl Paşa'nın Arap Dilindeki Çalışmaları* adlı çalışması, Ahmet Yüksel tarafından çevrilmiş olup Kemalpaşazâde'nin Arap dilindeki çalışmalarına dair olmuştur.

Çokyürür (2022), *İbn Kemal'in Tefsirindeki Nahiv Usulü ve Bazı Nahvî ve Luğavî Değerlendirmeleri* adlı çalışmada, Kemalpaşazâde'nin tefsirinde uyguladığı nahvi kaidelere, nahvi meselelerde sunduğu çözüm önerilerine ve bazı kavramlara yaptığı luğavî açılımlara değinmiştir.

Son olarak Tarı (2022), *Kemalpaşazâde'nin Arap Diline Katkısı: el-Felâh Şerhu'l-Merâh Adlı Eseri Örneğinde* adlı çalışmada, Kemalpaşazâde'nin Arap dili ve edebiyatı hakkında

yazdığı eserlere kısaca değindikten sonra *el-Felâh Şerhu 'l-merâh* adlı eseri bağlamında Arap diline katkılarını ele almıştır.

Zikredilen bu çalışmaların dışında da Kemalpaşazâde'nin çeşitli eserleri hakkında birçok çalışma kaleme alınmıştır. Araştırmamızın ilgili yerlerinde söz konusu çalışmalara atıf yapmak suretiyle işaret edilmiştir.

Bu araştırmamızda ise *Esrâru'n-nahv* adlı eseri bağlamında Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmine katkısını ve bu ilimdeki yerini ortaya koymaya gayret ettik. Bu çerçevede tezimizin giriş kısmında, araştırmamız hakkında bilgi vererek Kemalpaşazâde'ye kadar yapılan nahiv çalışmalarına ve müellifin yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel hayata değinilmiştir. Birinci bölümde, müellifin hayatı, ilmi şahsiyeti, hocaları, öğrencileri ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde, Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* eserinde izlediği yöntem ve dilsel görüşleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Kemalpaşazâde'nin nahiv ilmindeki yerini tespit etmek amacıyla dil okullarına olan bakışı ve görüşlerinden etkilendiği nahiv âlimleri incelenmiştir.

1.6. Kemalpaşazâde'ye Kadar Yapılan Nahiv Çalışmaları

İslâmiyet'ten önce Arap dilinin kuralları yazılı değildi. Zira Araplar'ın fasih Arapçayı konuşmaları, buna ihtiyaç bırakmamıştır. Fakat daha sonra Arap dili âlimleri, bazı sebeplerden dolayı bu kaidelerin yazı ile kayıt altına alınması gerektiğini fark etmişlerdir. Bu sebeplerden birincisi, İslâmiyet'in yayılmaya başlamasıyla birlikte İslâm'ı benimseyen mevâlîlerin Arap dilinin kaidelerini bilmemesidir. Bundan dolayı Arap dilinde lahn denilen dil hataları oluşmaya başlamıştır. İkinci sebep ise Arap dili kaidelerinin unutulma korkusudur. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı Arap dili âlimleri farklı metotlar takip etmek suretiyle konuya dair çalışmalar yapmışlardır. Fakat Arap dili âlimleri arasında birtakım meselelerdeki ihtilaflar nedeniyle nahiv okullar ortaya çıkmıştır. Bu okullar, Arap dili gramerinin oluşum ve gelişiminde önemli etkiye sahip olmuşlardır. Söz konusu nahiv okullarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

1.6.1. Nahiv Okulları

Kemalpaşazâde dönemine kadar yapılan dil çalışmalarında önemli bir faktöre sahip olan nahiv okullarını genel hatlarıyla ele alacağız.

1.6.1.1. Basra Okulu

Nahiv ilmiyle ilgili ilk çalışmaların yapıldığı yer olan Basra şehri, Irak'ın güneydoğusunun fethedilmesinden sonra Hz. Ömer (r.a.) (öl. 23/644) tarafından kurulmuştur (Seyyid, ths., 23-24). Bu okul, ismini Basra şehrinden almıştır (Afğânî, ths., 64-65; Geylani, 2017, 75-76; Bakırcı ve Demirayak, 2001, 4).

Basralı nahiv âlimleri, dil çalışmalarında birinci kaynak olarak Kur'ân'ı esas almışlardır. Bununla birlikte Basra'nın çöllerine yakın olması hasebiyle orada yaşayan bedevileri ziyaret etmek suretiyle onlardan semâ' yoluyla Arapçayı almaya da gayret etmişlerdir. Zira o çöllerde yaşayan bedevi Araplar, Arapçayı fasih ve belîğ bir şekilde konuşmaktaydılar (Afğânî, ths., 64-65; Geylani, 2017, 75-76; Bakırcı ve Demirayak, 2001, 4). Bu şekildeki çöllerde seyahatler dışında Mirbed¹

¹ Mirbed, Basra'nın 3 mil batısındaki kervan durağı olan büyük panayırlar yeridir. Orada şehirli ve bedevî hayvan alım satımı için toplanır, yarışma yapan şairleri ve güncel meseleler üzerinde konuşan hatipleri dinlerdi. Daha geniş bilgi için bk. Cübrân Mes'ûri 1992, 727 ve Kallek 2007, 196.

denilen panayırlara da giderek bedevi Araplar'la irtibata geçmişlerdir. Bedevi Araplar'ın fasih Arapça konuşmaları hakkında Câhız (öl. 255/869), yeryüzünde fasih bedevi Araplar'ın sözleri gibi güzel, kulağa daha tatlı gelen, akl-ı selim ile söylenen bir söz bulunmadığını belirterek onları dili konuşma maharetleri konusunda övmüştür (Câhız, 1998, 1/145; Kallek, 2007, 196; Bakırcı ve Demirayak, 2001, 4-5; Cübrân Mes'ûri, 1992, 727).

Arap dili ile ilgili nahiv çalışmaları, Basra Okulu'nun ilk temsilcisi olan Ebû Esved ed-Düelî (öl. 69/688) tarafından ilk defa başlatılmış olup daha sonra talebeleri aracılığıyla Basra'da sürdürülmüştür (Tantâvî, ths., 27-28). Düelî'den sonra Nasr b. Âsım (öl. 89/708), Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708), Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (öl. 117/735) ve 'Anbesetu'l-Fîl (öl. ?) gibi âlimler nahiv çalışmalarını sürdürmüştür (Afğânî ths., 35; Kiftî, 1952, 2/380-381; Çetkin, 2014, 39).

1.6.1.2. Kûfe Okulu

Bu okul, ismini Fırat'ın batısında Necef ile Kerbelâ arasında kurulmuş olan Kûfe şehrinden almaktadır. Buradaki dil çalışmaları Basra'ya göre geç başlamıştır. Bunun sebebi ise Basralı âlimlerin Arap dili nahviyle ilgilendiği sırada Kûfeli âlimlerin daha çok fıkıh, kırâatler ve eski Arap şiirleriyle ilgilenmiş olmalarıdır (Ahmed, 1983, 36). Nahiv âlimi olan Ebu'l-Hasan 'Alî b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/804) Kûfe Okulu'nun kurucusudur. Kûfe Okulu'nda yapılan dil çalışmalarında kıyasa önem verilmiştir. Nitekim dillerinde lahn olma ihtimali yüksek olan şehirlilerin (hadarî) Arapçalarını kıyasa tabi tutmak kaydıyla onlardan rivâyet almışlardır (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 46-47). Birçok nahvî meselede Basra ve Kûfe okulları dilcileri arasında tartışma ve münazaralar meydana gelmiştir. Bu iki okulun âlimleri birbiri ile yarış halinde olmuştur (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 50; Zübeydî, 1984, 127-130).

Bu rekabetten biri de Sîbeveyhi ile Kisâî arasında gerçekleşmiştir. Kisâî, Sîbeveyhi'ye *قَدْ كُنْتُ أَظُنُّ الْعَقْرَبَ أَشَدَّ لَسْعَةً مِنَ الزُّنْبُورِ فَإِذَا هُوَ هِيَ* / *Ben akrebim eşek arısından daha şiddetli soktuğunu sanıyordum. Meğer o da onun tâ kendisiymiş* cümlesinde *فَإِذَا هُوَ هِيَ* mi yoksa *إِيَّاهَا* şeklinde soruya Sîbeveyhi *فَإِذَا هُوَ هِيَ* demiş ve nasbın caiz olmadığını belirtmiştir. Fakat Kisâî, bunu reddetmiştir. Bunun üzerine bedevi Araplar hakem olarak kabul edilmiştir. Bedevi Araplar Kisâî'nin tarafını tutarak Sîbeveyhi'ye hatalı olduğunu söylemişlerdir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 51; Zübeydî, 1984, 68-72).

1.6.1.3. Bağdat Okulu

Bağdat şehri, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (öl. 158/775) tarafından 766 yılında kurulmuştur. Bu şehir daha sonra Abbasi Devleti'nin başkenti olmuştur (Dûrî, 1991, 425). Bu okul ismini Bağdat şehrinden almıştır. Bağdat'taki dil âlimleri hicri IV. yüzyıl başlarında Basra ve Kûfe okullarının araştırmalarını yeni yöntemlerle ortaya koymuşlardır. Yani bu iki okulun görüşlerini sentezleyip uzlaştırmışlardır (Kızıklı, 2013, 134-135).

Bağdat Okulu'nun bazı âlimleri Basralı nahiv âlimlerinden etkilenmiştir. Bunlardan birisi Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc (öl. 311/923)'dır (Zübeydî, 1984, 111-112). Zeccâc, Müberred'den (öl. 286/900) ders almıştır. Yine Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Serrâc (öl. 316/928), Mebremân Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî el-Askerî (öl. 345/956), Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ca'fer b. Durusteveyh (öl. 348/959) ve Hasan b. 'Abdillâh b. el-Merzubân Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (öl. 368/978) Basra Okulu'na yakın âlimlerdir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 76-77). Çünkü bazı Bağdatlı dil âlimleri, Basralı âlimlerinden dersler almışlardır. Basra Okulu'ndan

aldıkları bilgileri, Kûfe Okulu'nun nahiv ilmiyle sentezlemişlerdir. Bu okul da nahiv ilminin bölge dışına yayılmasında katkıda bulunmuştur (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 81).

1.6.1.4. Endülüs Okulu

Endülüs'te nahiv çalışmaları diğer bölgelere göre geç başlamıştır. Bunun sebebi ise bölgede ilmi çalışmadan ziyade askeri çalışmalara öncelik verilmesidir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 107). Endülüslülerin doğuya seyahat etmeleri sonucunda yanlarında getirdikleri kitaplar ve Endülüs'e yerleşenlerin Kûfe ve Basra okullarına ait kitapları okutmaları sonucunda Endülüs'te nahiv ilminin temelleri atılmıştır (Şevki Dayf, 1968, 288-289; Ergüven, 2007, 145).

Endülüs'teki ilk dönem nahiv çalışmaları, Kûfe Okulu'nun etkisi altında kalmıştır. Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm el-Efşengî (öl. 307/920), o dönemde ilmin merkezi olan doğuya gitmiş ve Mısır'da Ebû 'Alî Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî'den (öl. 289/902) Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuştur. Daha sonra Endülüs'e dönerek *el-Kitâb*'ı öğrencilerine okutmuştur (Şevki Dayf, 1968, 288-289). Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı Endülüs'te yayılmaya başlayınca âlimler Kûfe Okulu görüşlerinden ziyade Basra Okulu'nun görüşlerine itibar etmeye başlamışlardır (Ergüven, 2007, 146).

1.6.1.5. Mısır Okulu

Mısır'da nahiv ilmiyle ilgili çalışmalar, 20-21/640-641 yıllarında Müslümanların bu bölgeyi fethetmelerinden itibaren başlamıştır. Buradaki ilmi faaliyetler genellikle kırâat, tefsir, fıkıh, hadis rivâyetleri ve lugat gibi değişik alanlarda gelişmiştir (Ersönmez, 2016, 101). Mısır'da ilk dönemde nahiv çalışmalarının kırâat çalışmalarına dayalı yapıldığı bilinmektedir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 123).

Mısır Okulu başlangıçta Bağdat ve Endülüs okulları gibi Basra ve Kûfe okullarının etkisinde kalmıştır. İbn Vellâd et-Temîmî (öl. 332/944), Basralı nahiv âlimlerinden Halîl b. Ahmed'den (öl. 175/791) ders almış, daha sonra Mısır'daki dil çalışmalarının başlangıcında yer almıştır. İbni Vellâd'la aynı dönemde yaşayan Ebu'l-Hasan el-E'azz (öl.?) ise Kûfeli nahiv âlimlerinden birisi olan Kisâî'den ders almıştır. Ancak Basra Okulu'nun yazılı eserlerinin ezberlenmesi kolay olduğundan Mısırlı âlimler Kûfe Okulu'na nazaran Basra Okulu'na daha fazla önem vermiştir (Ersönmez, 2016, 102-103).

Mısır Okulu ilk döneminden itibaren Basra Okulu'nun etkisinde kalmıştır. Bunu sebebi ise Endülüs Okulu'nda olduğu gibi Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının büyük bir etkisi vardır. Basralı âlimlerin eserleri ön planda iken Kûfeli âlimlerin eserleri geri planda kalmıştır (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 126).

1.7. Kemalpaşazâde'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış

Kemalpaşazâde'yi anlamak için yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal, iktisadî ve kültürel durumun iyi bir şekilde kavranması gerekmektedir. Kemalpaşazâde, Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu yükselme döneminde yaşamış ve Fatih Sultan Mehmed (öl. 1481), II. Beyazıt (öl. 1512), Yavuz Sultan Selim (öl. 1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman gibi dünya siyasetine yön veren Osmanlı padişahlarının saltanatına tanıklık etmiştir (Kılıç, 1981, 8).

1.7.1. Siyasi Hayat

Kemalpaşazâde'nin yaşadığı dönemde Anadolu'nun güneydoğusu Akkoyunlu Devleti; Anadolu'nun iç kısımları (Konya, Karaman, Aksaray ve civarındaki yerler) Karaman Devleti; Maraş ve Elbistan civarı Memlûkler hâkimiyetindeki Dulkadiroğulları, Adana ve Tarsus civarı ise Ramazanoğulları tarafından yönetiliyordu (Uzunçarşılı, 1988b, 1-2).

Kemalpaşazâde'nin çocukluk ve gençlik yılları Fatih Sultan Mehmed döneminde geçmiştir. Kemalpaşazâde doğmadan birkaç yıl önce dünya tarihinde bir çağın kapanıp yeni bir çağın açılmasına sebep olan İstanbul'un fethi 1453 tarihinde gerçekleşmiştir. Kemalpaşazâde'nin doğduğu yıllarda Karadeniz, Türk gölü haline getirilmiş, Anadolu ve Balkanlar, Osmanlı'nın sınırları içine alınmıştır (Kılıç, 1994, 9). Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Anadolu ve Balkanlarda hâkimiyetini tesis etmesiyle birlikte adı geçen bölgelerin idaresi kolaylaşmıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 78).

Kemalpaşazâde'nin en verimli yıllarını geçirdiği II. Beyazıt dönemi iç karışıklıklarla başlamıştır. II. Beyazıt'ın kardeşi Cem Sultan ile taht kavgasının yaşanması, Enderun'dan yetişen devşirmelerin siyasi cinayetlerle devlette etkin olmak istemeleri sebebiyle Osmanlı Devleti iç ve dış faaliyetlerde durgun bir dönem geçirmiştir (Kılıç, 1981, 10). Özellikle bu dönemde gerçekleşen Cem Sultan olayı uluslararası bir boyut kazanmıştır. Cem Sultan 25 Şubat 1495 yılında vefat etmesiyle bu sorun ortadan kalmıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 174).

II. Beyazıt'ın 30 yıldan fazla süren saltanatı oğlu Yavuz Sultan Selim'e geçmiştir. Bu dönemde de fetihler yeniden başlamıştır. Anadolu, Kuzey Irak, Lübnan, Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz fethedilmiştir (Uzunçarşılı, 1988b, 306-307; Kılıç, 1981, 10).

Yavuz Sultan Selim, devleti ayakta tutabilmek için iç ve dış tehlikelere karşı durmuş ve bu konuda başarılı olmuştur. Özellikle dış tehlikelerin içerisinde en önemli olan Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Memlûk Devleti'ni ortadan kaldırarak Mekke ve Medine, Osmanlı idaresi altına sokmuştur. Yavuz Sultan Selim döneminde halifelik makamı Osmanlı Devleti'ne geçmiştir (Uzunçarşılı, 1988b, 306).

Kemalpaşazâde'nin ömrünün son yılları, Kanûnî Sultan Süleyman'ın padişahlığı dönemine tekabül etmiştir. Kanûnî, babası Yavuz Sultan Selim'in aksine olaylara karşı daha ılımlı yaklaşmıştır. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettikten sonra devlet için tehlike arz eden Mısırlı aileleri İstanbul'a getirtmiştir. Oğlu Kanûnî ise tahta çıktıktan sonra bu aileleri Mısır'a dönüp dönmelerinde serbest bırakmıştır. Yine ipek ticaretinde İran'a karşı koymuş olduğu ibrişim yasağı ve malları devletçe müsadere edilen tüccarların mallarını aynen veya nakdi olarak iade edilmesini emretmiştir (Danişmend, 1971, 61). Kanûnî Sultan Süleyman yarım asra yakın bir süre saltanatını sürdürmüştür. Osmanlı bu dönemde fetihler, siyaset, ilim, irfan ve sanat alanlarında en parlak dönemini yaşamıştır. Yine bu dönemde Avrupa siyasetinde önemli bir rol oynamıştır (Uzunçarşılı, 1988b, 307).

1.7.2. Sosyal ve İktisadî Hayat

Osmanlı Devleti'nde toplum, yönetenler (askeri zümre) ve yönetilenler (reâyâ) şeklinde iki kısma ayrılmaktadır (Yâgî, 1998, 86). Askeri zümre gelirlerini hazineden, vakıflardan veya tımar sisteminden elde eder. Reâyâ ise üreten ve bu üretimden dolayı vergi veren zümredir (Tabakoğlu, 1999, 4/21).

Yönetenler; saray halkı, ilmiyye, seyfiyye ve kalemiyye sınıflarından oluşmaktadır. Saray halkı padişah, hocalar, hekimler ve ağalardan meydana gelir. İlmiye sınıfı ise medrese eğitimini almış ve ilimde belli bir aşamaya gelmiş müderrisler, müftüler ve kadılardan oluşmaktadır. Müftüler fetva işiyle uğraşırken, kadılar yargı, müderrisler ise eğitim-öğretim işiyle uğraşıyordu. Seyfiyye, kapıkulları ve tımarlı sipahilerden meydana gelmekteydi. Kapıkulları devşirme sistemine dayanıyordu. Devşirme sistemi; Osmanlı Devleti'nin fethettiği yerlerdeki Hristiyan asıllı çocukları sıkı bir eğitimden geçirerek onları devlet işlerinde görevlendirmesidir. Bu sistemde yetişenler devletin farklı kademelerine yükselmişlerdir. Tımarlı sipahiler ise zirai toprakların üretimini denetleyen ve savaşa asker yetiştirenlerdir (Tabakoğlu, 1999, 4/22).

Reâyâ, Osmanlı Devleti'nde askeri zümre dışında kalan, yönetimde olmayıp geçimini ticaret, tarım ve sanayiden sağlayan ve devlete vergi veren zümredir. Bu zümre toplumun ikinci sınıfı konumundadır. Osmanlı Devleti'nde reâyâ, ırktan ziyade düşünce ve din temeline dayalı birkaç topluluktan oluşmaktadır. Osmanlılar'da yönetimde hâkim olan topluluk Türkler olup toplumu oluşturan diğer unsurlar ise Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar ve Araplardır. Osmanlı Devleti'nin karmaşık toplum yapısının en önemli nedenlerinden biri de geniş bir coğrafyaya hâkim olmasıdır. Osmanlı'nın inanç konusunda topluluklara kendi içinde hürriyet tanımış ve onları asimile etmemiştir (Yediyıldız, 1994, 1/463).

İslâm Hukuku'na göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan topluluklar din ve mezhep esasına göre yönetilmesi biçimine millet sistemi denir. Bu sisteme göre Müslüman halk, millet-i hâkime diğer din mensuplarına millet-i mahkûme yani hükmedilen, hâkimiyet altında olan millet adı verilmiştir. Osmanlı toplumunda Türkler, Araplar, Boşnaklar, Arnavutlar ve Acemler, Müslüman çoğunluğu oluşturmaktaydı (Yediyıldız, 1994, 1/465-466).

Kemalpaşazâde Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu yükselme döneminde yaşamıştır. Osmanlılar'da bu dönemde paranın değeri değişmemiş, vergi miktarları ve fiyatlar sabit kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde başarılı olmasının en büyük sebepleri mükemmel organizasyon, sağlam kurumlar ve İslâm esasına göre işleyen adil yargı sistemidir. Devlet siyasette ve askeriyede merkeziyetçi olup iktisatta ve idarede âdem-i merkeziyetçi olmasıdır (Zaim, 1999, 3/32).

Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumlarından birisi de maliyedir. Mali işlerden defterdar sorumludur. Osmanlı Devleti'nin topraklarının genişlemesiyle birlikte defterdarların sayısı da artmıştır (Yediyıldız, 1994, 1/513; Yâgî, 1998, 85).

Osmanlılar daha önce Selçuklular tarafından uygulanan iktâ sisteminin benzeri tımar sistemini uygulamıştır. Bu sisteme göre topraklar devletin mülkiyetinde kalarak köylüler tarafından işlenmektedir. Kanûnî döneminde toprakların büyük bir çoğunluğu tımar sistemine dâhil edilmiştir. Tımar sistemde köylüler iş sahibi olurken devlette toprakları karşılığında gelir elde etmiştir. Devlet reâyânın idaresini ve vergilerin toplanmasını tımarlı sipahilere bırakmıştır (Zaim, 1999, 3/35-36).

Osmanlı Devleti doğu ile batı arasında yer alan İpek ve Baharat yolları üzerinde bulunması hasebiyle stratejik olarak önemli bir konuma sahiptir. Bu durumdan dolayı büyük gelirler elde etmiştir. Aynı zamanda ticaret devlet eliyle teşvik edilmiştir (Zaim, 1999, 3/41-42).

1.7.3. Kültürel Hayat

Bir insanın kişiliğinin oluşması ve olgunlaşmasında yaşadığı çevrenin etkisi olduğu gibi hayatının her aşamasında aileden ve aile dışından almış olduğu eğitim, okuduğu kitaplar, dönemindeki sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin çok büyük etkisi vardır.

Çalışmamızın konusu olan *Esrâru'n-nahv* adlı eserin müellifi Kemalpaşazâde'yi anlamak için yaşamış olduğu dönemdeki ilmî ve kültürel hayatı genel hatlarıyla incelememiz gerekmektedir. Kemalpaşazâde'nin yaşadığı dönemdeki Osmanlı Devleti padişahları bilim ve kültüre önem vermişlerdir. Nitekim o dönemdeki padişahların ilim ve kültüre olan tutumu devletin yönetim kademesinde bulunanları olumlu şekilde etkilemiştir. Dönemin padişahlarından Fatih Sultan Mehmed, ilim adamlarına karşı saygılı olduğu kadar dil bilimlerine de çok ilgiliydi. Türkçe'nin yanı sıra birkaç dil bildiği de bilinmektedir. Kendisinin etrafında din anlayışını temsil eden ulema sınıfı bulunmaktaydı (Sarıkaya, 2004, 11).

Fatih Sultan Mehmed döneminin en önemli âlimleri arasında Akşemseddin (öl. 863/1459), Molla Gürânî (öl. 893/1488), Molla Hüsrev (öl. 885/1480) ve Ali Kuşçu (öl. 879/1474) yer almaktadır (Adıvar, 1982, 47-49; Taşköprülüzâde, 1975, 84; Galitekin vd., 1998, 289-290; Taşköprülüzâde, 2019, 204).

Fatih Sultan Mehmed'den sonra II. Bayezid Osmanlı Devleti'nin padişahı olmuştur. Bu dönem Kemalpaşazâde'nin en verimli olduğu dönemdir. Ancak II. Bayezid dönemi Osmanlı Devleti için zor bir dönem olmuştur. Zira bu dönem karışıklıklarla geçmiştir. Fatih'in veziriazamı Karamânî-Mehmet Paşa (öl. 886/1481) Cem Sultan'ın, abisi Bayezid'e göre kuvvetli bir karaktere sahip olmasından dolayı tahta geçmesini istemiştir. Veziriazamın bu düşüncesinden memnun olmayan yeniçeriler, devşirme vezirlerle bir olarak Fatih Sultan Mehmed'in son veziriazamını şehit etmişlerdir. Bu olaydan sonra birçok siyasi olayın vuku bulmasından dolayı bu dönem; kendinden önceki Fatih Dönemi ve kendinden sonra gelen Yavuz Sultan Selim Dönemi'ne göre sönük geçmiştir (Danişmend, 1971, 357).

II. Bayezid, babası gibi âlim ve şâirlere önem vermiştir. Amasya'ya vali olduğu zaman çevresinde bulunan âlim ve sanatçıları yanında toplamıştır. Musiki-Şinas ve tasavvufa ilgisi olduğundan döneminde Gülşenîlik, Halvetîlik, Bayrâmîlik gibi tasavvufi grupların da canlanmasında etkili olmuştur (Sarıkaya, 2004, 10).

II. Bayezid'den sonra Osmanlı Devleti'nin başına Yavuz Sultan Selim geçmiştir. Yavuz Sultan Selim askeri ve siyasi alanda deha olmasıyla birlikte ilim ve sanata önem vermiştir. Âlim ve sanatçılarla sohbet etmeyi sever, onları yanında savaşa götürür ve onların fikirlerinden yararlanırmış. Örneğin Çaldıran seferine İdris-i Bitlisî gibi birçok âlimi (Sarıkaya, 2004, 13); Mısır seferine ise en çok önem verdiği âlimlerden Kemalpaşazâde'yi yanında götürmüştür (Tahtacı, 2017, 5). Mısır seferi sırasında Kemalpaşazâde, Yavuz Sultan Selim'e kitaplar tercüme ederek, dini sohbetler yapmıştır. Bunun yanında idari görevlerde icra etmiştir (Uğur, 1987, 95).

Mısır seferi dönüşünde Kemalpaşazâde'nin, atının ayağından Yavuz Sultan Selim'in kaptanına çamur sıçramıştır. Kemalpaşazâde ne yapacağını şaşırılmış ve bir an paniklemiştir. Yavuz Sultan Selim'in, âlime ve ilme ne kadar önem verdiğinin en büyük ispatı olan şu sözleri sarf eder: “Âlimin atının ayağından sıçrayan çamur parçası bizim için kızmaya bir sebep değil bilakis o parça, bizim için iftihar vesilesidir.” Öldüğünde o kaftanın üzerine serilmesini vasiyet etmiştir (Uğur, 1987, 96-97).

Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra oğlu Kanûnî Sultan Süleyman Osmanlı Devleti padişahı olmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman 1520-1566 tarihleri arasındaki padişahlık döneminde birçok kanun çıkarmış olup bu kanunlara hem uymuş hem de uyulmasını sağlamıştır (Tahtacı, 2017, 6). Osmanlı Devleti'nde 46 yıl gibi bir süre tahtta kalan Kanûnî Sultan Süleyman aynı zamanda edip ve şâirdir. İlmi alanda birçok yeniliğin temsilcisi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in

kurduğu medrese teşkilatına, Dâru'l-Hadîsi ve Tıp Medresesi'ni eklemiştir. (Baltacı, 2005, 134) Medreseler, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimin temel taşı durumundaydı. Sıbyân Mektebi'nde 5-6 yaşlarındaki çocuklara okuma ve bazı dini bilgileri verilirdi. Bu kişiler, adı geçen mektepten sonra meslek derslerine geçiş yaparlardı. Dâru'l-Kurrâlar, Dâru'l-Hadîsler ve Dâru't-Tıblar gibi müesseselerde aldıkları eğitimle dinde ve ilimde yetkinleşirlerdi (Tahtacı, 2017, 6; Baltacı, 2005, 76). Osmanlıdaki ilim anlayışı Gazzalî (öl. 505/1111) ve Fahrüddîn Râzî'nin (öl. 606/1210) öğretilerinden etkilenmiştir (Tahtacı, 2017, 7-8).

Osmanlılar'da XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın ortalarına kadar padişahların teşvikleri ile Tarih, Edebiyat, Coğrafya, Şiir, Terceme-i Haller, Musiki gibi pek çok ilim ve sanatta eserler ortaya konmuştur (Uzunçarşılı, 1988b, 672). Osmanlı Devleti Kanûnî Sultan Süleyman döneminde medeniyetinin en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Edebiyat alanında Bâkî (öl. 1008/1600) ve Fuzulî (öl. 963/1556), Mimari alanda Mimar Sinan (öl. 996/1588), Tarih alanında Gelibolulu Mustafa Âli (öl. 1008/1600), Celâl-zâde Mustafa Çelebî (öl. 974/1567) ve Selânikî Mustafa (öl. ?-1600), Fıkıh alanında Zenbilli Ali Efendi (öl. 932/1526), Kemalpaşazâde ve Ebûssuûd Efendi (öl. 982/1574), Denizcilik alanında Barbaros Hayreddin Paşa (öl. 952/1546) ve Turgut Reis (öl. 972/1565), Coğrafya alanında Piri Reis (öl. 960/1553) gibi önemli ve büyük âlimler bu dönemde yaşamıştır (Danişmend, 1971, 355).

2. KEMALPAŞAZÂDE’NİN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

2.1. Kemalpaşazâde’nin Hayatı

Osmanlı Devleti’nin büyük âlimlerinden biri olan ve şeyhülislâmlık yapan Kemalpaşazâde’nin, asıl adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman’dır. Büyükbabası Kemal Paşa’nın, Şehzade Beyazıt’a (II. Beyazıt) lalalık yapmasından dolayı kendisi Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbni Kemal olarak bilinmektedir. Hicri 873’te (1468-1469) Tokat’ta dünyaya gelen (Uğur, 1987, 1) Kemalpaşazâde bazı kaynaklara göre Edirne’de (Galitekin vd., 1998, 299) bazılarına göre ise Amasya’da doğduğu belirtilmektedir. (Uğur, 1987, 1).

Dedesı Kemal Paşa, Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış önemli şahsiyetlerden biridir. İstanbul ve Edirne de büyük vakıflara sahip olduğu bilinmektedir. Babası Süleyman Çelebi, Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış önemli komutanlardan birisidir. İstanbul’un fethinde bulunduğu söylenmektedir. 1474 yılında Amasya muhafızlığına atanmıştır. Daha sonra Tokat sancak beyliğine atanan babası İstanbul’da vefat etmiştir. Kemalpaşazâde’nin, annesi Fatih Sultan Mehmet döneminde İran’dan gelip Tokat’a yerleşen Küpeli oğlu Muhyiddin Mehmed’in kızıdır. Sadeddin Efendi, *Tacu’t-Tevârih*’inde Küpeli oğlu Molla Mehmet’i dönemin önemli âlimlerinden birisi olarak nitelemiştir (Turan, 2002, 238-239; Uğur, 1987, 1-2).

Kemalpaşazâde, ilk eğitimini babası ve dedesinden almıştır. Baba tarafı asker, anne tarafı ise ilimle ilgilenen bir aileye mensup olan Kemalpaşazâde ilk eğitiminden sonra askerlik mesleğini seçmiştir. II. Beyazıt döneminde yapılan seferlere altı bölük sipahisi olarak katılmıştır. Askerlik mesleğinin ilk yıllarında karşılaştığı meşhur hadise nedeniyle mesleğini değiştirmiştir. Bu hadisi ise şöyledir; sefer esnasında dönemin en büyük veziri İbrahim Paşa ve saygın komutanlardan biri olan Ahmet Bey’in yer aldığı bir ortamda sıradan hal ve kılık kıyafetiyle gelen müderris Molla Lutfi’nin (öl. 900/1495) orduda yüksek rütbedeki bir komutanın üst tarafına oturması kendisinde şaşkınlığa sebep olmuştur. Bu hadiseyle sıradan bir müderrisin Osmanlı ordusunun önde gelen komutanlarından daha üst bir noktada oturması Kemalpaşazâde’yi çok derinden etkilemiş ve onun ilmiye sınıfına geçmesine vesile olmuştur (Taşköprülüzâde, 1975, 226-227; Fayda, 1989, 49).

Kemalpaşazâde, sefer sonrasında askerlik mesleğine son verdikten sonra Edirne’deki Daru’l-hadis’e tayin olan Molla Lutfi’den ders almaya başlamıştır. Derslere başladıktan sonra kendisini yükseltecek / yüceltecek her türlü bilgiyi elde etmek için nerdeyse zamanının büyük bir kısmını feda etmiştir. Daha sonra Kestelî Molla Muslihuddin Mustafa (öl. 901/1496), Molla Hatibzâde Muhyiddin Efendi (öl. 901/1496) gibi âlimlerden ders almıştır (Uğur, 1987, 4; Turan, 2002, 238).

Müellif, tahsilini tamamladıktan sonra herhangi bir medreseye müderris tayin edilmesi için Rumeli Kazaskerliğine başvurmuştur. Fakat Kazasker onu Edirne’den farklı bir yere kadı olarak görevlendirmek istemiştir. Kemalpaşazâde durumunu Anadolu Kazaskeri olan ve aynı zamanda baba dostu Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi’ye (öl. 922/1516) durumunu bildirmiştir. Kemalpaşazâde’nin baba dostu olan Müeyyed-zâde Abdurrahman efendinin talebiyle II. Beyazıt tarafından Taşlık Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. Kendisi hayatının büyük bir bölümünü müderris ve kadı olarak geçirmiştir. Edirne’deki Ali Bey Medresesi’nde müderris olarak çalışmıştır. Daha sonra farklı medreselerde müderris olarak görev yapmıştır. Müderrislik görevinden sonra Anadolu Kazaskerliğine atanmıştır. Anadolu Kazaskeri olarak Yavuz Sultan Selim ile Mısır seferine katılmıştır. Anadolu Kazaskerliği görevi kısa bir zaman sürmüştür. Tekrar

müderislik mesleğine dönmüştür. Kanûnî Sultan Süleyman ile sefere çıkmıştır. 1526 tarihinde Şeyhülislâm Zembilli Ali Efendi'nin (öl. 932/1526) vefatı nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislâmı olmuştur. Şeyhülislâmlık yaptığı dönemde din ve mezhep düşmanlığı yapanlarla mücadelelerde bulunmuştur. Şeyhülislâmlık görevini vefatına kadar sürdürmüştür. 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde vefat etmiş olup Fatih camisinde cenaze namazı kılındıktan sonra Mahmud Çelebi zaviyesine defnedilmiştir (Uğur, 1987, 49-50).

2.2. İlmî Şahsiyeti

Kemalpaşazâde, sadece Türklerin değil aynı zamanda bütün İslâm âleminin iftihar ettiği eşsiz âlimlerinden birisi olup hukuk, şer'i meseleler, edebiyat ve tarih gibi birçok alanda uzmanlığıyla tanınmıştır. Muhakeme ve münazara alanlarında çok güçlü bir âlimdir. Kendisine ait 300'e yakın eserinin olduğu dikkate alındığında eşsiz bir âlim olduğu anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988b, 668).

Taşköprülüzâde, Kemalpaşazâde'nin ilmi yetkinliğinden dolayı kendisinden önce gelen âlimleri unutturduğu gibi ilimlerin kaidesinin çöktükten sonra yeniden canlanmasını sağladığını ifade etmektedir (Bulgurcu, 2004, 8).

Birçok ilimle ilgilenmişse de çoğunlukla nakli ilimlerde eserler telif ettiği görülmektedir. Bu konularda telif ettiği eserler kendinden önce yaşamış olan âlimleri geçtiği belirtilmektedir. İlmî alandaki bu yetkinliği nedeniyle bazıları ona Anadolu'nun İbn Sinâsı demişlerdir. Yine Kemalpaşazâde'nin ölümünden sonra "İlimler Kemâl'le beraber göç etti-öldü" ifadesini kullanmışlardır (Uğur, 1987, 13).

Kemalpaşazâde'nin ilim derecesinin yüksek ve değerli olması hasebiyle zamanın âlimleri tarafından Taftazânî (öl. 791/1388) ve Cürçânî (öl. 816/1413) ile kıyaslanmış olup bu iki âlim onun döneminde yaşasaydı, ondan ders alacaklarını belirtmişlerdir. Osmanlı Uleması, Kemalpaşazâde'nin ilmi yetkinliğinden dolayı kendisine el-Muallimü'l-evvel talebesi Ebüssuûd Efendiye (öl. 982/1574) ise el-Muallimü's-sâni lakabını kullanmışlardır (Turan, 2002, 238; Bulgurcu, 2004, 8; Uğur, 1987, 13).

Müellif ilmiye sınıfına geçtikten sonra kadılık, müderislik, kazaskerlik ve şeyhülislâmlık görevlerini icra etmiştir. Genelde anlamda devlet kademelerinde sürekliliği bir yükseliş içinde olmuştur. Muhâkeme ve münâzara gücü ilmi ihâtası, fetva verme ve şer'i meseleleri çözmedeki yetkinliği nedeniyle "müftî's-sakaleyn" (insanların ve cinlerin müftüsü) lakabıyla anılmıştır (Bulgurcu, 2004, 9).

Eser telif ettiği birçok bilim dalında karmaşık olan konuları çekinmeden tartışmış ve ilgili alanlarda en güçlü âlimleri eleştirmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmasından sonra Kemalpaşazâde'nin ününü duyan Mısır ulemâsı kendisini sınamak istemişlerse de onun ilmi gücünü kabul etme mecburiyetinde kalmışlardır. Özellikle Farsça hakkında yazdığı risâlesiyle kendini, Arapçaya dair kitabıyla Araplara meydan okuyan Zemahşerî'ye (öl. 538/1144) benzetmiştir (Turan, 2002, 239). Arap ve Fars dillerini ince ayrıntılarına kadar bilmektedir. Bunun yanında Türkçe de eserler telif etmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki eserlerindeki dil ağır ve ağırdır (Uğur, 1987, 13-14).

Müellif, ardında ilmi olarak çok büyük miraslar bırakmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi birçok alanda eserler telif etmiştir. Özellikle Tefsir, Fıkıh, Nahiv, Hadis Me'ânî, Beyân, Mantık, Kelâm, Tarih alanlarında eserler yazmıştır. Arapça ve Farsça dillerinde risâleler yazmıştır. Yine bu

dönemde birçok esere hâşiyeler de telif etmiştir. Taşköprülüzâde, onun hakkında “Merhum zamanını ilme adayan, gece gündüz ilimle uğraşan, aklına takılan her şeyi yazan, kaleminin durmadan hep yazan, bir âlimdir.” demektedir (Taşköprülüzâde, 1975, 227).

Kemalpaşazâde’nin ilmi şahsiyetini özetlemek gerekirse yaşadığı döneme damgasını vurmuş bir âlim diyebiliriz. Yazdığı eserlerle kendinden önceki âlimlerin eserlerini unutturmuştur. Eserleri insanların nazarında büyük bir teveccüh görmüş olup birçok bilimsel araştırmalara konu olmuştur.

2.3. Hocaları, Öğrencileri ve Eserleri

Bu başlık altında Kemalpaşazâde’nin hocaları, yetiştirdiği öğrencileri ve eserlerine kısaca değineceğiz.

2.3.1. Hocaları

Kemalpaşazâde, öğrencilik hayatında Osmanlı Devleti’nin önemli âlimlerinden ders almıştır. Onun yetişmesinde önemli katkıları olan hocaları kısaca tanıtılmıştır.

2.3.1.1. Molla Lutfî

Asıl adı Lütfullah olan Molla Lutfî 1446 yılında dünyaya gelmiştir. Sinan Paşa’dan (öl. 891/1486) ders alarak ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Sinan Paşa tarafından Matematik ilmi öğrenmek için Ali Kuşçu’ya (öl. 879/1474) gönderilmiştir. Molla Lutfî, Ali Kuşçu’dan öğrendiği Matematik ilmini Sinan Paşa’ya öğretmiştir. Sinan Paşa, Fatih Sultan Mehmed döneminde vezir olduğunda onu hâfız-ı kütüb yapmıştır. Molla Lutfî bu görev sebebiyle âlimler tarafında az bilinen eserleri de tanıma fırsatı bulmuştur. Sinan Paşa bazı durumlar nedeniyle Seferihisar’a sürgün edildiğinde kendisi de hocasıyla birlikte gitmiştir. II. Beyazıt tahta geçtikten sonra Bursa da bulunan Sultan Murad Medresesi’nin başına onu getirmiştir. Daha sonra Edirne’deki Dârülhadis Medresesi’ne günlük kırk akçe ile müderris olarak atamıştır. Bu görevin ardından Bursa’ya tekrar görevlendirilmiştir. Kendisi ilmi yönden rekabet edilemeyecek bir bilgiye sahiptir. Kendi döneminde olsun, kendinden önceki dönemde de yaşamış âlimleri cevap vermekte herhangi bir çekincesi yoktur (Taşköprülüzâde, 1975, 169-170; Bursalı Mehmet Tahir, 2016, 1/433).

Taşköprülüzâde, keskin bir dile sahip olan Molla Lutfîyi, “eşi bulunmaz üstün kişiliğe sahip, rakipsiz bir âlim” olarak vasıflandırmıştır. Düşmanları tarafından nübüvveti inkâr etme, peygambere hakaret etme, halkı saptırma, zındıklık gibi asılsız ve kasıtlı ithamlarda bulunmaları sebebiyle 1495 tarihinde boynu vurularak infaz edilmiştir (Tahtacı, 2017, 15).

2.3.1.2. Kestelî

Kemalpaşazâde’nin hocalarından bir olan Kestelî asıl adı Muslihuddîn Mustafa olmasına rağmen Kestelî olarak tanınmıştır. Doğum yeri hakkında itilaflı görüşler bulunmaktadır. İlk eğitimine Aydın’da başlamıştır. Daha sonra eğitimine Bursa’da Hızır Bey’in (öl. 863/1459) öğrencisi olarak devam etmiştir (Bursalı Mehmet Tahir, 2016, 1/425).

Eğitimi tamamladıktan sonra müderrislik görevlerini icra etti. Fatih Sultan Mehmed 1470 tarihinde Sahn-ı Semân Medreselerini kurduktan sonra bu medreselerden birini kendisine tahsis etmiştir. Edirne, Bursa ve İstanbul’da kadılık görevini yapmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminin son zamanlarında Kazaskerliğe görevlendirilmiştir. II. Beyazıt tahta geçtikten dört yıl sonra

Kazaskerlik görevinden almıştır. Kesteli 901/1496 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Kesteli *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id* adlı eseri Taftâzânî'ye ait eserin hâşiyesidir. Bu eser halen İslâm dünyasında başvuru akaid kitaplarından. Bu eserin yanı sıra pek çok eserler yazmıştır (Bursalı Mehmet Tahir, 2016, 1/425-426).

Kesteli'nin eserlerinden bazıları ise şunlardır;

- 1- *Risâletü'l-'akâ'id*,
- 2- *Risâle fî işkâlâtı Şerhi'l-Mevâkıf*,
- 3- *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye*,
- 4- *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*,
- 5- *Risâle fî ciheti'l-kible* (Bursalı Mehmet Tahir, 2016, 1/425-426).

2.3.1.3. Hatibzâde

Adı Muhyiddin Mehmed olan Hatibzâde döneminin önde gelen âlimlerindendir. İlk tahsilini İznik'te müderrislik yapan babası Tâceddin Efendi'den almıştır. Daha sonra Allâme Ali et-Tûsî (öl. 887/1482) ve Hızır Bey'den de ilim tahsil etmiştir. Bu tahsilin akabinde İznik'te bir medreseye müderris olarak tayin olmuştur. Sahn-ı Seman Medreselerinde müderrislik yapmıştır. Fatih Sultan Mehmed ile arasında cereyan eden olay nedeniyle görevinden azledilmiştir. Molla Gürânî'nin (öl. 893/1488) talebiyle Hatibzâde tekrar müderrislik görevine tayin edilmiştir (Taşköprülüzâde, 2019, 250).

Fatih Sultan Mehmed, Hatibzâde'yi göreve iade ettikten bir müddet sonra kendisine hoca yapmıştır. Fakat başka bir sebepten dolayı bu görevinden de alınmış ve müderris olarak tayin edilmiştir. 1496 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi Eyüp Sultan'da bulunan Ali Kuşçu'nun mezarının yakınına defnedilmiştir (Taşköprülüzâde, 2019, 250-254).

Hatibzâde'nin eserlerinden bazıları ise şunlardır;

- 1- *Ravzu'l-Ahyâri'l-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr*,
- 2- *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Seyyid 'ale'l-Ferâ'iz*,
- 3- *Risâle fî mevzû'âtı'l-'Ulûm*,
- 4- *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikaye*,
- 5- *Risâle-i Cifr*,
- 6- *İnbâ'ü'l-ustafâ fî hakkı âbâ'i'l-Mustafâ* (Taşköprülüzâde, 2019, 254).

2.3.1.4. Muarrifzâde

Kemalpaşazâde'nin hocalarından birisi de Yusuf Efendi b. Ali'dir. Muarrifzâde olarak tanınan âlim Balıkesir'de doğmuştur (Tahtacı, 2017, 17). Dönemin önemli âlimlerinden Hızır Bey'den dersler almıştır. Birçok medresede müderrislik yaptıktan sonra Sultan Beyazıt'ın hocalığına getirilmiştir. Sultan Beyazıt, hocasını çok sever ve ona çok değer vermiştir. Hocasını över, ona ikramlarda bulunurmuş. Beyazıt'ın hocasına olan bu muhabbetini ölümüne kadar devam ettirmiştir. Onun hakkında "Muarrifzâde ile arkadaşlığım olmasaydı inancımı düzeltmezdim" demiştir (Taşköprülüzâde, 2019, 322).

2.3.1.5. Diğer Hocaları

Kaynaklarda genel olarak Kemalpaşazâde'nin yukarıda zikrettiğimiz dört hocadan ders aldığı ifade edilmektedir. Bu hocaların yanı sıra Hüseyin Hüsameddin Yasar'a, göre Abdîzâde

Abdurrahman (?), Şeyhizâde Abdî (?), Sebekzâde Ahmed (öl. 910/1504-05), Yâkubzâde Bahşî (öl. 930/1524), Kutbuddinâde Ahmed Câmî (öl. 905/1499-1500), Şîrvânî Ebü'l-Hayr (?), Halîmî Çelebi Lütfullah b. Ebî Yusuf (öl. 912/1506), Müeyyedzâde Abdurrahman (öl. 922/1516) ve Molla İzârî (öl. 901/1496) de Kemalpaşazâde'nin hocaları olduğunu ifade etmiştir (Yasar, 2004, 8/47; Tahtacı, 2017, 17).

2.3.2. Öğrencileri

Kemalpaşazâde, müderrislik hayatında birçok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri Osmanlı Devleti'nde önemli görevler üstlenmişlerdir. Aynı zamanda yetiştirdiği bu öğrenciler farklı alanlarda birçok eser de telif etmişlerdir (Kılıç, 1994, 58). Kemalpaşazâde'nin yetiştirdiği talebeleri ölüm tarihine göre sıralanmış olup tarihsiz olan isimler sonda ele alınmıştır.

2.3.2.1. Muhyiddin Mehmed el-Cemalî

Sadrazam Pîrî Mehmet Paşa'nın (öl. 940/1533) oğlu olan Muhyiddin Mehmed, hocası Kemalpaşazâde'nin vefatından bir yıl sonra vefat etmiştir. Kefevî ve Mecdi onun Kemalpaşazâde'nin talebesi olduğunu belirtmişlerdir. İstanbul'da Koca Mustafa Medresesi dâhil olmak üzere birçok medresede görev yapmıştır. Bazı görevleri ifa ettikten sonra Edirne kadılığı görevine atanmıştır. Muhyiddin Mehmed bu görevi esnasında gece uykudayken bir yangında yanarak vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 273-274; Kılıç, 1994, 58).

2.3.2.2. Şânî

Kemalpaşazâde'nin yetiştirdiği öğrencilerinden birisi olan Şânî Kastamonuludur. Kemalpaşazâde'nin mülâzımlarından² birisidir. Kanûnî Sultan Süleyman ile Bağdat seferine katılmıştır. Bu sefer esnasında Kasr-ı Şîrin'de 942/1534-35 tarihinde vefat etmiştir (Kılıç, 1994, 59; Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989, 505-506; Baltacı, 2005, 1/116).

2.3.2.3. Hidâyetullah İbni Mevlânâ Yâr Alî 'Acemî

Dönemin önemli âlimlerinden olan Pir Ahmed Çelebi (öl. 932/1525-26), Muhyiddin Çelebi (öl. 935/1528-29) ve Kemalpaşazâde'den dersler almıştır. Tahsilini bitirdikten sonra İstanbul'da bulunan Efdalzâde Medresesi'ne müderris olmuştur. Daha sonra Bursa'daki Beyazıt Han Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Bu medreseler dışında birkaç medresede de müderris olarak görev yapmıştır. Bu görevlerin ardından Mekke'ye kadı olarak görevlendirilmiştir. Mekke'de bu görevi icra ederken gözlerini kaybetmiştir. Gözlerini kaybetmesi nedeniyle vazifesinden ayrılarak İstanbul'a dönmek için yola çıkmış olup dönüş yolunda Mısır'da 949/1542 tarihinde vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 297).

2.3.2.4. Muhyiddin Muhammed b. Abdillâh

Sultan Beyazıt emrinde çalışmakta iken, ilme olan istek ve arzusundan dolayı ilme yönelmiştir. Dönemin âlimlerinden Şeyh Muzâfferiddin Acemî, Muhyiddin Fenârî (öl. 954/1548), Pir Ahmed Çelebi'den ders aldıktan sonra Kemalpaşazâde'nin hizmetine katılmıştır. İstanbul'daki Vezir Murat Paşa Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra birçok medresede

² Mülâzım, medreseden mezun olmuş birinin göreve başlamadan önce yaptığı staj dönemini ifade etmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Baltacı 2005, 1-116.

görev yapmıştır. Damağındaki hastalık nedeniyle müderrisliği bırakmıştır. İyileştikten sonra deniz yoluyla Mısır'a seyahat etmeye kararı almıştır. Bu seyahati esnasında içinde bulunduğu gemi korsan gemiler tarafından yakalanınca korsanlara esir düşmüştür. Ancak onu tanıyan dostları fidye vererek onu esaretten kurtarmıştır. Esaretten kurtulunca İstanbul'a geri dönmüştür. Kanûnî kendisini Bursa'da bulunan Sultan Medresesi'ne müderris olarak atamıştır. Ardından Edirne'deki Beyazıt Medresesi'ne müderris olarak tayin etmiştir. Daha sonra ise Şam'a (Dimaşk) kadı olarak görevlendirilmiştir. Bir süre sonra da bu görevden alınmıştır. İstanbul'a döndükten sonra tekrar hastalığa yakalanmıştır. Bu dönemde Mısır'a kadı olarak görevlendirilmiştir. Ancak bu görev için Mısır'a giderken Kütahya'da 950/1543 tarihinde vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 294-295).

2.3.2.5. Abdülkerim Vizeli

Dönemin hocalarından ders aldıktan sonra Kemalpaşazâde'den ilim tahsil etmiştir. Tahsil hayatından sonra bazı medreselerde görev yapmıştır. Daha sonra Çorlu Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Bu görevden sonra Manisa'da müderrislik ve müftülük görevlerini icra etmiştir. 961/1554 tarihinde Manisa'da vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 302).

Ebüssuûd Efendi döneminde Hariç Medresesi³ derecesinde bir medresede müderrislik yapmak için onunla beraber başvuruda bulunan Abdülkerimzâde Efendi (öl. 975/1567), Kara Abdurrahman ve Kadızâde Efendi arasında yapılan sınavı Abdülkerim Efendi kazanmıştır. Bu sınavın ardından Ebüssuûd Efendi'nin övgüsünü almıştır (Taşköprülüzâde, 1975, 302; Uzunçarşılı, 1988a, 11).

2.3.2.6. Derviş Muhammed

Annesi Sinan Paşa'nın kızıdır. Dönemin hocalarından ders aldıktan sonra Kemalpaşazâde'nin hizmetine girmiş ve ondan ilim tahsil etmiştir. Çeşitli medreselerde müderrislik görevini icra etmiştir. Edirne'de bulunan Üç Şerefeli Medresesi'nde müderrislik görevini icra ederken 962/1554 tarihinde vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 307).

2.3.2.7. Muhammed b. Abdülkadir (Ma'lul Emir)

Kemalpaşazâde, Mevlânâ Nureddin Efendi, Fenârî Muhyiddin Çelebi ve Kara Davud Efendi'den ilim tahsil etmiştir. Bursa'da bulunan Kasım Paşa Medresesi'ne müderris olmuştur. Ardından İstanbul'daki Efdalzâde Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Birkaç medresede bu görevi ifa ettikten sonra Mısır'a kadı olarak atanmıştır. Bir süre sonra kadılık görevinden alınarak Sahn Medreselerine görevlendirilmiştir. Daha sonra ise Anadolu Kazaskerliğine getirilmiştir. Ayaklarındaki rahatsızlık nedeniyle görevinden ayrılmış ve günlük yüz akçe ile emekli olmuştur. Ayaklarındaki rahatsızlık nedeniyle 963/1555 tarihinde vefat etmiştir. İstanbul'da inşa ettirdiği Dâru'l-Kurrâ⁴'ya defnedilmiştir (Taşköprülüzâde, 1975, 289-290; Pakalın, 1971, 1/399).

2.3.2.8. Celâlzâde Salih Efendi

Mevlânâ Kadı Celaleddin'in oğlu olan Celâlzâde Salih Efendi Tosya'da doğmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Reisü'l-küttâblık görevini yapan ve uzun yıllar nişancı olan meşhur

³ Hariç Medreseleri: Yüksek dereceli medreselerdir. Daha geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı 1988a, 11.

⁴ Dâru'l-Kurrâ: Hafızların kıraat ilmi okudukları yeridir. Daha geniş bilgi için bk. Pakalın 1971, 1-399.

âlim Celâl-zâde Mustafa Bey'in (öl. 975/1567) kardeşidir. Kendisi, belirli bir zamanda ilim tahsil ettikten sonra Kemalpaşazâde'den dersler almıştır. Tarih, Fıkıh, Belâgat ve Kelâm'a dair birçok eseri bulunmaktadır. İlim tahsil ettikten sonra Edirne'deki Siraciyye Medresesi'nde müderris olarak göreve başlamıştır. Ardından İstanbul'da bulunan Murat Paşa Medresesi'ne görevlendirilmiştir. Daha sonra çeşitli medreselerde müderrislik görevinde bulunmuştur. Padişahının emriyle *Kıssa-i Firazşah*'ın çevirisini yapmıştır. Müderrislik görevinden sonra Halep'e kadı olarak görevlendirilmiştir. Aynı yıl içinde Mısır teftişliğine tayin edilmiştir. Son olarak Mısır kadısı olmuştur. Bu görevde iken emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra *Camîu'l-Hikâyât* adlı eseri Sultan Beyazıt'ın emri ile Farsça'dan Türkçeye çevirmiştir. 973/1565 tarihinde vefat etmiştir (Nev'îzâde, 2017, 1/345-347; Uzunçarşılı, 1988a, 234-235).

2.3.2.9. Ebüssuûd Efendi

Kemalpaşazâde'nin, talebelerinden biri olan Ebüssuûd Efendi XVI. yüzyılın büyük âlimlerinden birisidir. İskilip kazasından olması hasebiyle İmadî lakabını kullanmıştır. İstanbul'da babasının tekkesinde dünyaya gelmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, 235; Galitekin vd., 1998, 317). Bazı kaynaklarda İstanbul'un yakınlarında olan Meteris köyünde doğduğunu belirtmektedir (Galitekin vd., 1998, 317).

İlk eğitimini babasından almıştır. Babasından sonra Müeyyedzâde Abdurrahman, Mevlânâ Karamânî (öl. 923/1517) ve Kemalpaşazâde'den ilim tahsil etmiştir. Kemalpaşazâde icazetini vermiştir. İlk önce Çankırı'da bir medresede müderris olarak göreve başlamıştır. Birçok ilde müderrislik görevinde bulunmuştur. Ardından ise İstanbul ve Bursa'da kadılık görevlerini ifa etmiştir. Daha sonra Rumeli Kazaskeri olmuştur. Son olarak da Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislâmı olmuştur. Ebüssuûd Efendi, 982/1574 tarihinde vefat etmiştir (Uzunçarşılı, 1988a, 235; Nev'îzâde, 2017, 639-644; Kılıç, 1994, 68; Galitekin vd., 1998, 317-318).

Ebüssuûd Efendi, ilmi yönü çok güçlü olan bir âlimdir. Arap diline hâkim birisidir. *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ila Mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adındaki tefsiri, *Beyzavî Tefsiri* ve Zemahşerî'nin *Keşşaf* adlı eserlerden sonra üçüncü olarak kabul edilmektedir (Uzunçarşılı, 1988a, 235-236).

2.3.2.10. Diğer Öğrencileri

Kemalpaşazâde'nin, müderrislik hayatı boyunca yetiştirdiği diğer öğrencileri aşağıda zikredilmiştir.

1- Kara Çelebi Muhyiddin Hicrî Efendi: Müftî Aziz Efendi'nin ceddinden olan Kara Çelebi İstanbul kadılığı görevinde iken 965/1558 tarihinde vefat etmiştir (Mecdi, 2022, 2/1304-1305).

2- Hasan b. Zeynuddin Muhammed el-Fenârî: Babası ve dedesi Osmanlı Devleti'nin önemli simalarındandır. Müderrislik, kadılık, muhassillik gibi birçok görevi ifa etmiştir. 964/1556 tarihinde vefat etmiştir (Nev'îzâde, 2017, 1/275).

3- Dursun b. el-Hac Murad: Birçok âlimden ilim tahsil ettikten sonra çeşitli medreselerde görev yapmıştır. 966/1558 tarihinde vefat etmiştir (Nev'îzâde, 2017, 1/278).

4- Yahya Çelebi b. Emin Nureddin (Eminzâde): Müeyyedzâde Abdurrahman ve Kemalpaşazâde'den ilim tahsil etmiştir. Daru'l-Hadis Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunmuştur. 964/1556-57 tarihinde vefat etmiştir (Kılıç, 1994, 62).

5- Kurbî: Kemalpaşazâde'nin, mülâzımıdır. 945/1547-48 tarihinde vefat etmiştir (Kılıç, 1994, 61).

6- el-Mevla Leâlî: Kadılık görevinde bulunan Mevla Leâlî, ilmi tahsilini Kemalpaşazâde'den almıştır. 972/1565 tarihinde vefat etmiştir (Kılıç, 1994, 64).

7- Aşçızâde Hasan Çelebi: Dönemin önemli âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra çeşitli medreselerde müderrislik görevinde bulunmuştur. Daha sonra da Bursa'da kadılık yapmıştır. 942-1535 tarihinde vefat etmiştir (Taşköprülüzâde, 2019, 720).

8- Muhyiddin Muhammed b. Hüsameddin (Hicri): İlim tahsilini yaptıktan sonra bazı medreselerde müderris olarak görev almıştır. Kemalpaşazâde'nin mülâzımıdır. Aynı zamanda Sultan Beyazıt Medresesi'nin Muîdi⁵ olmuştur (Mecdi, 2022, 2/1304-1305; Baltacı, 2005, 1/113).

9- el-Mevlâ Muhyiddin Mehmed b. İbrâhîm (Dunbek-zâde): Kemalpaşazâde'nin, ilmi meclisinde bulunmuştur. Onun Şeyhülislâm olmasıyla birlikte mülâzımı olmuştur. 969/1561-62 tarihinde vefat etmiştir (Nev'îzâde, 2017, 1/309).

10- Şeyh Hasan Zarîfî Efendi: Kemalpaşazâde'den ilim tahsil ettikten sonra Gülşeni tarikatına katılmıştır. 977/1569 tarihinde vefat etmiştir (Nev'îzâde, 2017, 1/680).

11- Zuhûri (öl. ?): Kemalpaşazâde'nin mülâzımlarındandır (Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989, 2/587).

12-Selman (öl. ?): Kemalpaşazâde'nin mülâzımlarından birisidir (Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989, 1/478).

13- Civânî (öl. ?): Kemalpaşazâde'nin mülâzımlarından birisidir (Kınalı-zade Hasan Çelebi, 1989, 1/269-70).

2.3.3. Eserleri

Kemalpaşazâde, Fıkıh, Tefsir, Kelâm, Hadis, gibi ilimlerde eserler telif etmiştir. Bunun yanında Dil, Felsefe, Edebiyat, Tarih, Tıp gibi alanlarda iki yüzden fazla risâle yazmıştır (Turan, 2002, 238). Eser yazdığı alanlara bakıldığında Kemalpaşazâde'nin, çok yönlü ve yetkin bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Nihal Atsız, Kemalpaşazâde'nin eserleriyle ilgili ciddi araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalar neticesinde Arapça ve Farsçaya hâkim olduğunu belirtmiş olsa da anadiline karşı kayıtsız olduğunu ifade etmiştir (Atsız, 1966, 74). Çeşitli alanlarda eserler vermesi nedeniyle eserlerini Türkçe, Farsça ve Arapça ana başlıkları altında değineceğiz.

2.3.3.1. Türkçe Eserleri

Târih-i Âl-i Osmân: Kemalpaşazâde, bu tarihi eseri dönemin padişahı II. Beyazıt'ın emri ile yazmaya başlamıştır. Eser, Yavuz Sultan Selim dönemi ve Kanûnî'nin 1526 tarihindeki Mohaç seferi dönüşüne kadar olan dönemi kapsamaktadır. Osmanlı Devleti tarihinin önemli eserlerinden birisi olarak kabul edilmektedir (Atsız, 1966, 75; Turan, 2002, 239).

Divan ve Şiirleri: İki kaside, münâcât, na't ve mesnevi şeklinde 400'den daha fazla gazel ve birçok mukatta ile müfredlerden oluşmaktadır. İkdâm Matbaası tarafından 1313'te Âsâr-ı Eslâf külliyyatının beşincisinde Kemalpaşazâde'ye ait olan ve birçok kütüphanede dağınık bir şekilde bulunan şiirleri yayınlanmıştır (Uğur, 1987, 16; Yediyıldız 1989, 58; Çelebi, 2022, 245).

⁵ Muîd: Kelime olarak Arapça'da geri dönmek, hasta ziyaret etmek, tekrarlamak anlamlarını ifade etmektedir. Teknik olarak müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden ve müderrisin yardımcısıdır. Daha geniş bilgi için bk. Baltacı 2005, 1-113

Bürde Kasidesi Tercümesi: Hicri 694 tarihinde vefat eden Bûşiri'nin *Kaşidat al-Bürde* kasidesinin tercümesidir (Atsız, 1966, 76).

Yusuf ve Zelîhâ: 7777 beyitten oluşmaktadır (Atsız, 1966, 77; Çelebi, 2022, 245).

Fetvalar: Türk iktisat, fikri ve hukuk tarihi açısından önemli bir eserdir (Atsız, 1966, 77; Kılıçer, 1989, 158-159).

Nasâyih: Bu eser “*Nesayyih*” olarak bilinmektedir. Eser tek nüsha olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Atsız, 1966, 77).

Tercüme-i Rucu al-şayh ilâ şibâh fi'l-kuvva alâ'l-bâh: Eserin adı “Şehvet kuvvetinde yaşlının gençliğe geri dönmesi” anlamına gelmektedir. H. 651 tarihinde vefat eden Ahmed b. Yusuf al-Tîfâşî'nin eserinin çevirisidir (Atsız, 1966, 77).

Dekâiku'l-hakâik: Farsça da bulunan bazı eş anlamlı kelimeler arasındaki farklara dair bir eserdir (Çelebi, 2022, 246).

Câmi al-Furs: Türkçe eserlerinden olan bu eser Farsça dilinin sözlüğü ve grameridir. II. Beyazıt'ın oğlu Şehzâde Ahmet ismine yazılmıştır (Atsız, 1966, 79).

Risâle-i ya'îya: Farsça dilinde kelimenin sonunda yer alan “ya”nın çeşitleri ve hangi manaya geldiğini ifade eden eserdir (Atsız, 1966, 79).

Risâle-i kâfiye: Kemalpaşazâde bu eserinde kafiye'nin kural, ıstılah ve önemli hususlarını toplamıştır (Çelebi, 2022, 246).

Rumeli Kazaskeri Fenâri-oğlu Mehmed'in Bir Huccetini Tenkid: Rumeli Kazaskeri Fenâri-oğlunun imzası ve devletin önde gelen ricallerinden şahitlerin olduğu bir meselenin Kemalpaşazâde'nin kanun dışı olması sebebiyle reddettiğini, Fenâri-oğlunun resmi işleri ve bilgisizliği bakımından aşağılamıştır (Atsız, 1966, 80).

Risâle-i Tılsım: Padişahın emriyle yazılan bu eser bir hatim ve üç makaleden meydana gelmektedir (Atsız, 1966, 80).

İran Şahı 1. Tahmasb'a Yazılan Mektup: Kanûnî'nin h. 940 tarihinde İran'a yaptığı sefer öncesinde onun emriyle Kemalpaşazâde'nin yazdığı bir mektuptur (Atsız, 1966, 81).

Manzum Darbimeseller (Usulname): Eserin asıl ismi *Usulname* olduğu fakat günümüze kadar yanlışlıkla bu isimle zikredildiği belirtilmektedir. Bu eser yetmiş yedi beyitten oluşmaktadır (Hizmetli, 1989, 107).

2.3.3.2. Farsça Eserleri

Nigaristan: Farsça bir eser olan *Nigaristan*, ahlâk ve tasavvufa dair eserdir. Sa'dî'nin *Gülistan*'ına naziredir. III. Ahmed'in (öl. 1736) emriyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Atsız, 1966, 82).

Vücut-i Vacip (Risâle der Vücûdi Hudâ): Leâl-i Me'anî ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Eser Allah'ın varlığını ele alır (Çelebi, 2022, 246).

Şarh-i yak rubai-yi Abu Sa'id b. Ebi'l-Hayr: Ebi'l-Hayr'a ait rubainin şerhidir. Herhangi bir hastanın başında okunduğunda şifa vereceği söylenmektedir (Atsız, 1966, 83).

Muhit al-Luğat: Arap dilinden Fars diline sözlüktür. H. 926 tarihinde Kanûnî'nin tahta çıktığı tarihte yazılmıştır. Önsözü Farsça yazılmıştır (Atsız, 1966, 83).

2.3.3.3. Arapça Eserler

Tefsir: Bu eserin büyük bir bölümü 933/1525 tarihinde yazılmıştır. Kâtip Çelebi, tefsirin Saffât sûresine kadar olduğunu belirtmiş olsa da yazma nüshalarında Sad sûresine kadar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yazma nüshalarında ise Nebe, Mülk, Târik, Nâzi'ât, Fecr ve Asr sûrelerinin tefsiri yer almaktadır (Atsız, 1966, 84).

Kemalpaşazâde'nin, Kur'ân dilindeki derin vukufu, İslâmi ilmiyle Kur'ân-ı Kerîm'i mükemmel denilecek bir derecede kavramıştır. Bu anlayış ile Kur'ân-ı Kerîm'i kelime kalabalığı yapmadan sade bir üslupla tefsir etmiştir (Karmış, 1989, 142). Kemalpaşazâde, bu tefsirini yazarken Zemahşerî, Nesefî, Beydâvi, Taftâzânî, Râğıb el- İsfehânî, Kurtubî gibi âlimlerin eserlerinden faydalanmıştır (Kılıç, 1989, 134).

Hâşiya ala Anvar al- Tanzil li'l Bayzavi: Beyzavi'nin, (h.öl. 685 veya 692) tefsirine ait *Anvar al- Tanzil va Asrâr al-ta'vîl* adındaki eserinin hâşiyesidir (Atsız, 1966, 88).

Esrâru'n-nahv: Tezimizin konusu olan *Esrâru'n-nahv* eseri nahiv ilmiyle ilgilidir. Bu eser 1422/2002 tarihinde Ahmed Hasan Hâmid neşretmiştir (Ege, 2002, 39; Kemalpaşazâde, 2002, 17 Kitabın mukaddimesinde).

Hâşiya ala Hâşiyat al-Şarîf al-Curcânî 'alal-Keşşaf: Zemahşerî'nin *el-Keşşaf 'an Haka'ik al- Tenzil* adındaki tefsirine Seyyid Şerif (öl. 816/1413) tarafından yazılan hâşiyenin hâşiyesidir (Atsız, 1966, 88).

Şarh al- 'aşr fî ma'şar al-haşr: İnsanların kıyamet gününde mahşer yerinde toplanacağını belirten on âyetin tefsiridir (Atsız, 1966, 88).

Risâle fî tafdili Âyete'l-Kursî: Bakara sûresinin 255. âyetinde “Kürsî” kelimesinden dolayı “Kürsî âyeti” olarak bilinen bu âyetle Allah'ın sıfatlarını ele almıştır (Atsız, 1966, 89).

Şarh dua el-kunut: Vitir namazının ardından ve cenaze namazında okunan kunut duasıyla ilgilidir (Atsız, 1966, 89).

Risâle fî'l-muğayyabât al-hams: Lokman sûresi son âyetinin tefsiridir. Yirmiye yakın yazma nüshalı matbu bir eserdir (Tahtacı, 2017, 33).

Şarhi arba 'ûna hadisân (Kırk Hadis ve Şerhi): Kemalpaşazâde'nin, hadis ilmi üzerine birkaç eseri vardır. Bunlardan bir kısmı kırk veya daha az hadislerin şerhidir. Tek veya çift hadis üzerine şerhleri vardır. Kırk hadis şerhi 933/1527 tarihinde yazılmıştır (Atsız, 1966, 91-92).

Şarh salasûn hadisân (Otuz Hadis ve Şerhi): Bu eserde toplam yirmi dört veya yirmi dokuz hadis vardır (Atsız, 1966, 93; Bulgurcu, 2004, 17).

Arba ' va 'işrun hadisân (Yirmi Dört Hadis ve Şerhi): Bu eser yirmi dört hadisten oluşmakta olup eserin ilk hadisi “Ameller niyetlere göredir.” hadisidir (Atsız, 1966, 93; Bulgurcu, 2004, 17).

Hâşiya 'ala'l-Hidaya: Burhanüddin Ali b. Bekir el-Merğinanî'nin *Hidaya* isimli eserine yazılmış hâşiyedir (Atsız, 1966, 95; Kılıçer, 1989, 161).

Islah al-Vikaya ve İzah al-Islah: Fıkıh ile ilgili bir eserdir. al-Mahbübi'nin *Vikayat al-rivâya fî masâ'il al-Hidaya* isimdeki fıkıh eserinin yanlışlarını düzeltmek amacıyla yazılmıştır (Atsız, 1966, 96; Kılıçer, 1989, 158).

Telvih Hâşiyesi (Haşiya 'alâ'l-talvih): Ubeydullâh b. Mes'ud al-Mahbübi'nin *Tankih al-Usûl* adındaki fıkıh usûlü eserine Taftâzânî'nin (h.öl. 792) yaptığı *Telvih* adındaki eserin şerhinin hâşiyesidir (Atsız, 1966, 98).

Tağyir al-Tankih: 'Ubeydullâh b. Mes'ûd al-Mahbûbî'nin *Tankih al-usûl* adındaki fıkıh usûlü hakkında Arapça yazılmış olan eserin yanlışlarını düzelterek telif ettiği bir eserdir (Atsız, 1966, 99; Kılıçer, 1989, 157).

Şarh Tağyir al-Tankih: *Tağyir al-Tankih* adındaki bu eserin şerhi Kemalpaşazâde tarafından yapılmıştır (Atsız, 1966, 99).

Şarh al-Farâ'iz al-Siraciya: Siraceddin Muhammed Secavendi'nin *Fera'iz* adlı eserine yaptığı şerhtir (Atsız, 1966, 99).

Risâle fî beyâi'r-ribâ: Bu eser faiz ve onunla ilgili meseleler hakkında yazılmıştır (Atsız, 1966, 100).

Risâle fî duhulu'l-veledi'l-binti fî'l-mevkûf ala evladi'l-evladi: Çocukların çocuklarına geçmek üzere yapılan vakfın, kızların çocuklarına geçip geçmeyeceğiyle ilgili olarak yazılmış eserdir (Atsız, 1966, 101).

er-Risâletü'l-Veliye: Vefat eden kölenin mirası, sahibine kalacağına belirten risâledir (Atsız, 1966, 102).

Risâle fî hizab: Kına sürmenin caiz olup olmadığı hakkında yazılan bir eserdir (Atsız, 1966, 102).

Tâ'lim al-amr fî tahrim al-hamr: Şarabın haram olduğuna dair yazılmış bir eserdir (Kemalpaşazâde, 1316, 2/755; Atsız, 1966, 103).

Risâle fî'l-ihrak ve'l-hamd: Yıkma, yakma, baş aşağı asmanın cezaları hakkında yazılmıştır (Atsız, 1966, 104).

Risâle fî şurûtu's-salat (Atsız, 1966, 104).

Risâle fî farz ve vâcibati's-salat (Atsız, 1966, 105).

Risâle fî secdeti's-sehv: Namazda farz veya vacibin ertelenmesi veya vacibin terki hakkında yazılmıştır (Atsız, 1966, 105).

Risâle fî beyân-i hükmi secadadi vema fiha mine'l-hilaf: Seccadesini camiye gönderip yer tutmaya çalışmanın hakkı olup olmadığına dair yazılmış bir risâledir (Atsız, 1966, 105).

Risâle fî istihlafi'l-cum'a: Halifenin emriyle görevlendirilmiş imamın kendisinin yerine başkasını vekil tayin edip edemeyeceği hakkında yazılmıştır (Atsız, 1966, 106).

Risâle fî cevazi meshe'l-huffeyn: Ayakların mesh edilmesi hakkında yazılmış bir risâledir (Atsız, 1966, 107).

Risâle fî'l-sebb (Hizmetli, 1989, 107)

Risâle fî enne'z-zekât leyse 'ala's-sabi ve ve'l-mecnûn: Delilerin ve çocukların zekât vermeyecekleri hakkındadır (Atsız, 1966, 108).

Risâle fî hıyâr-i ru'yet: Bir malın görmeden alındığında maksada uygunluğu bilininceye kadar ki muhayyerliği hakkındadır (Atsız, 1966, 108).

el-İhtilâf beyne el-aş'arîya ve'l-Mâturidîya (Hizmetli, 1989, 107; Atsız, 1966, 109).

Risâle fî tekfir el-ravâfiz: Osmanlı Devleti'nin düşmanlarından birisi olan Şah İsmail'e karşı yazılmış siyasi bir eserdir (Atsız, 1966, 109).

Şurat fetvâ fî hakkı's-Şeyh İbn 'Arabî: Muhyiddin İbnü'-Arabî'yi (ö. 638/1240) savunmak maksadıyla yazılmış bir eserdir (Atsız, 1966, 110).

Risâle fî elfâzı'l-küfr (Hizmetli, 1989, 107; Atsız, 1966, 110).

Hâşiye 'ala'l-Mevakıf: Abdurrahman b. Ahmet el-İci'nin (öl. 756/1355) *Mevakıf* adlı eserine Seyyid Şerif'in yaptığı şerhin hâşiyesidir (Atsız, 1966, 111).

Haşîya 'ala l-Tahafut: Bursalı Hocazâde Muslihiddin Mustafa'nın (h.öl. 803) kelâm ile ilgili *Tuhafut al-Falâsîfa* adlı esere yazılmış hâşîyedir (Atsız, 1972, 83).

Haşîya 'alâ Şarh el-Tacrid: Tûsî'nin (h.öl. 672) Kelâm ile ilgili *Tacrid el-Kelam* adlı eserine Seyyid el-Şerif el-Cürcânî'nin şerhine yazılmış hâşîyedir (Yazıcıoğlu, 1989, 153; Atsız, 1972, 84). *Risâle fî'l-kazâ'va'l-kadar*: Bu eser *Risâle fî'l cabr* adıyla da bilinmektedir. Kelâm ilmi hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 84).

Risâle fî ziyadat al-Vucûd 'ala'l-mâhiya: Kelâm ilmiyle ilgili olan bu eser varlığın mahiyete üstünlüğünü ele alır (Yazıcıoğlu, 1989, 153; Atsız, 1972, 85).

Risâle fî tahkik murad al-ka'ilin bi-anna'l-vâcib ta'alâ mûcib bi'l-zat (Atsız, 1972, 86).

Risâle fî tahkik anna mâ yaşıduru 'anhu ta'ala innema bi'l-kudra va'l-ihtiyar (Atsız, 1972, 88).

Risâle fî 'alum al-haka'ik ve hikmet el-dakâ'ik: Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir eserdir (Atsız, 1972, 89).

Risâle fî'l-cenne (Yazıcıoğlu, 1989, 155; Atsız, 1972, 104).

Risâle fî tahkik tavfikîyât asma' Allah Ta'ala: Allah'ın isimleriyle ilgili bir risâledir (Atsız, 1972, 89).

Risâle fî'l-temsîl ve'l-nefs al-nâtika: Allah'ın hayalde canlandırılmayacağıyla ilgili bir eserdir (Atsız, 1972, 90).

Risâle fî tahkik el-kelâm el-nefsi: el Kâzî'nin (öl. 756/1355) *el-Malakât el-Mukarrara fî Tahkik el-Kelam el-Nefsi* eserinin şerhidir (Atsız, 1972, 90).

Risâle fî abavay al-Nebi: Hz. Peygamberin annesi ve babasının mümin olduklarıyla ilgili eserdir (Kemalpaşazâde, 1316, 1-87; Yazıcıoğlu, 1989, 155; Atsız, 1972, 91).

Risâle fî fazîlat el-Nebi (s.a.v.) 'alâ sâ'ir el-Enbiya: Hz. Peygamberin diğer peygamberlere üstünlüğünü ele alan bir risâledir (Yazıcıoğlu, 1989, 151; Atsız, 1972, 92).

Risâle fî tahkik ma'na'l-ayya va'l-laysa: Kelâm ilmiyle ilgili olan bu eser varlık ve yokluk konularını ele alan bir risâledir (Atsız, 1972, 93).

Risâle fî ma yata'allak bi-halk el-Kur'ân: Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı konusu üzerine yazılmış bir risâledir (Yazıcıoğlu, 1989, 155; Atsız, 1972, 94).

Risâle fî tahkik nav'ay el-husul 'alâ sabil el-tadric: Hikmet hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 96).

Risâle fî mas'ala luzûm al-imkân li'l-mumkin: Kelâm ilmiyle ilgili bir risâledir (Atsız, 1972, 97).

Risâle fî tahkik makal al-kâ'ilin bi'l-hal min ashâbina ve ashab al-i'tizal: *Hal Risâlesi* olarak da anılmaktadır. Kelâm ilmi hakkındadır (Atsız, 1972, 97).

Risâle fî tahkik hakikat al-ta'fra ve hakikat al-cism: Hikmete dair bir eser olup cismin niçin yaratıldığını ele alan bir eserdir (Atsız, 1972, 98).

Tacvid al-tacrid: El-Tusi'nin *Tacrid al-'aka'id* adındaki eserin tenkididir (Atsız, 1972, 98).

Risâle fî tafzîl al-başar 'alâ'l-malak: İnsanların meleklerden üstün olduğunu belirten bir risâledir (Atsız, 1972, 99; Yazıcıoğlu, 1989, 155).

Risâle fî tafzîl rusul al-başar 'alâ Rusul al-mala'ika: İnsan olan peygamberlerin melek olan peygamberlerden üstün olduğuna dair risâledir (Atsız, 1972, 100).

Şarh risâle ispat el-vacib al-kadim: el-Davvani'nin (öl. 907/1501) Kelâm ilmi hakkında yazdığı risâlenin şerhidir (Atsız, 1972, 101).

Şarh dîbaca tahzib al-mantik va 'l-keîâm: Taftâzani'nin (h.öl. 792) Kelâm ilmi hakkında yazdığı eserin ön sözünün şerhidir (Atsız, 1972, 101)

Risâle fî tahkik haşr el-Acsâd: Mebde' ve Maâd konularından ve cismâni maâd hakkında yazılmış bir risâledir (Yazıcıoğlu, 1989, 155; Atsız, 1966, 102)

Risâle fî 'l-acal: Ecel hakkında yazılmış risâledir (Yazıcıoğlu, 1989, 155; Atsız, 1972, 104).

Risâle fî tashih lafz al-zindik ve tavzih ma 'nah dakik: İslâmiyet açısından zındıkları mütâlaa eden bu eser zındıklarla ilgili Şeyh 'İzz el-Din el-Kindi ve Hakan İbrahim b. Mehmet Tamgaçhan'ın fetvalarından bahseden bir eserdir (Atsız, 1972, 106).

Tağyir al-Miftâh: Siraceddin Abu Ya'kûb Yusuf el-Sakkâki'nin (öl. 622/1229) *Miftâh el-'ulûm* eserinin tenkididir (Atsız, 1972, 106).

Risâle fî beyan uslûb el-hâkim: Belâgat hakkında yazılmış bir eserdir (Atsız, 1972, 107)

Risâle fî tahkik el-muşakala: Arapçadaki kelimelerin aldığı şekilleri ve Arap dilinin edebi sanatlarını ele alan risâledir (Atsız, 1972, 108).

Risâle fî tahkik al-havâss va 'l-mazayâ: Bu eser edebi sanatlar hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 109).

Risâle fî tahkik ma 'na 'l-nazm va 'l-şîyağa: Bu eserde mananın düzelmesi sadece kelimeleri bir araya getirmekle olmayacağı ifade eder (Atsız, 1972, 110).

Risâle fî tahkik anna şâhib 'ilm al-ma'ani yuşâriku 'l-luğavi fî 'l-bahs 'an mufradat al-alfâz al-musta'mala fî 'l-kalam al-'arab (Atsız, 1972, 110).

Risâle fî 'l-mecaz: Mecaz ve mecazın türleri hakkında yazılmış bir risâledir (Atsız, 1972, 111).

Şarh al-kaşîdat al-hamriya: İbn al-Fariz'in (h.öl. 632) kasidesine yazılmış bir şerhtir (Atsız, 1972, 114).

Şarh Marsiya Adam as. Li ibnihi Habil: Uydurma bir mersiye hakkında yazılmış eserdir (Atsız, 1972, 115).

Hâşiya 'ala 'l-İşârât va 'l-Tanbihat: İbni Sina'nın (öl. 428/1037) hikmet ve mantık hakkındaki eserinin hâşiyesidir (Atsız, 1972, 115).

Hâşiya 'ala Hâşiyat al-Matali' al-anvar: el-Kazi'nin (öl. 682/1283) *Matâli' al-Anvâr*'ına Cürcani'nin yaptığı hâşiyenin hâşiyesidir (Atsız, 1972, 115-16).

Risâle fî âdâb al-bahs: Mantık hakkında yazılmış bir risâledir (Atsız, 1972, 116).

Risâle fî 'ilm al-âdâb: Mantık hakkında yazılmış bir risâledir (Atsız, 1972, 116).

Mantık Risâlesi: Kemalpaşazâde'nin mantıkla ilgili üçüncü risâlesidir (Atsız, 1972, 117).

Talhis al-âdâb: Münâzarada soru sormanın usulü hakkında yazılmış bir eserdir (Atsız, 1972, 117).

Şarh âdâb al-bahs: 'Azud al-Din al-İci'nin *Risâle fî Âdâb al-Bahs* adlı eserin şerhidir (Atsız, 1972, 117).

Risâle al-munira: Kemalpaşazâde'nin Tasavvuf ve mev'ize hakkında yazmış olduğu bir risâledir (Atsız, 1972, 117).

Risâle fî tahkik al-hakk va ibtâl sâ'ir al-sûfiya fî 'l-raks va 'l-davarân: Sofilerin raks yapmasını câiz görenlere karşı reddiyedir (Atsız, 1972, 118).

Risâle fî madh al-sa'y va 'l-zamm 'ala 'l-batala: Çalışmanın övülmesi, teşvik edilmesi ve tembelliğin kınanmasıyla ilgili bir eserdir (Atsız, 1972, 118).

el-Ta'rîfat: Çeşitli meselelere değinen ansiklopedik bir eserdir (Atsız, 1972, 119).

Risâle fî tabakât al-a'immat al-hanafiya veya *Risâle fî tabakat al-muctahidin* (Atsız, 1972, 120).

Risâle fî tafsîl al-firak al-islâmiya: Akaid hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 121; Hizmetli, 1989, 106).

Risâle fî bayan al-firak al-zâlla: İslâmiyet'te firak al-zâlla olarak isimlendirilen bâtil mezheplerle ilgili eserdir (Atsız, 1972, 122; Hizmetli, 1989, 106).

Risâle fî 'l-mustalahât al-muhaddisin: Hadisçilerin ıstılahları hakkında yazılmış bir esedir (Atsız, 1972, 122).

al-Falah fî şarh al-Marâh: Arap grameri hakkında Ahmed b. 'Alî b. Mes'ud'un *Marâh al-Arvâh* adlı eserin şerhidir (Atsız, 1972, 122).

Risâle fî tahkik ta'rib al-kâlimat al-'camiya: Başka dillerden Arapçaya giren kırk kelimeyi ele alan risâledir (Atsız, 1972, 123).

Risâle fî bayan ahvâl al-zamâ'ir: Arap dilindeki zamirler hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 125).

Arapçada "Geçmiş zaman" hakkında Risâle: Arapçada geçmiş zamanla ilgili yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 126).

Risâle fî beyan al-cam': Arap dilindeki cem'ler hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 126).

Risâle fî nisbat al-cam': Arap dilindeki cem'lerin nisbet takısı almaması hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 126).

Risâle fî tahkik al-taglib: Taglib, iki isim beraber kullanıldığında birinin diğerine galebesi hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 127; Kemalpaşazâde, 2002, 22 Kitabın mukaddimesinde).

Risâle fî tahkik vaz' kâda va 'asâ: كاد (az kalsın oluyordu) ve عسى (umulur ki) kelimeleri hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 127).

Risâle fî tahkik al-tavassu': Tavassu' hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 128).

Risâle fî 'l-tavassu'at al-musta'mala fî lisan al-'arab: Tavassu' hakkında yazılmış başka bir risâledir (Atsız, 1972, 129).

Risâle fî tafsîl mâ kila fî amr al-tafzil: Arap dili gramerindeki tafdil sigasıyla ilgilidir (Atsız, 1972, 129).

el- Tanbih 'alâ galat al-Hâmil va 'l-Nabih: Arapçada yanlış kullanılan kelimeler hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 129).

Risâle fî tazkir al-kavm va ta'nîsihi: Kavm sözcüğünün kullanımı hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 131).

Risâle fî hitâb al-vâhid hitâb al-isnayn: Arap dilinde bazen tekile tesniye sigasıyla iki kişiye de çoğul sigasıyla hitap olunması hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 131).

Risâle fî anna harf al-vâv la yufidu siva l-iştirâk: Arap dilindeki (و) vav edâtı hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 131).

Şarh al-vaz'iyat al-c'azudiya: el-İci'nin *al-Risâle al-Vaz'iyat al-'Azudiya*'nın şerhidir (Atsız, 1972, 132).

Hâşiya 'alâ avval şarh al-kafîya: İbn el-Hâcîl'in (h.öl. 646) *el-Kâfiya* adındaki eserine Camî'nin (h.öl. 897) yaptığı hâşiye hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 132).

Risâle fî kavâ'id al-Furs: Fars dili kaideleri hakkında yazılmış risâledir (Atsız, 1972, 132).

Risâle fî maziyyat al-lisan al-Farisi 'alâ sa'ir al-alsina ma halâ'al-'Arabiya: Fars dilinin Arap dili dışındaki dillerden üstün olduğunu belirten risâledir (Çelebi, 2022, 246; Atsız, 1972, 132).

Rahat al-arvâh fî daf' al-'âhat al-aşbâh: Tâun ve vebânın dualarla giderilmesiyle ilgilidir (Atsız, 1972, 133).

Risâle fî tahkik lafz calab: Çalap sözcüğü hakkında yazılmıştır (Atsız, 1972, 135).

3. KEMALPAŞAZÂDE'NİN ESRÂRU'N-NAHV ESERİNDE İZLEDİĞİ METOT VE DİLSEL GÖRÜŞLERİ

İlk dönemden itibaren Arap dili grameriyle ilgili çalışma yapan nahiv âlimleri, ortaya koydukları kaideleri belirli delillere dayandırmışlardır. Bu delilleri naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Nahiv âlimlerinin tamamı bu iki kaynağa hayati derecede önem vermişlerdir.

Bu bölümdeki çalışmamızda Kemalpaşazâde'nin *Esraru'n-nahiv* adlı eserinin yazımında takip ettiği metodu ve nahiv kaidelerini biçimlendirirken ortaya koyduğu delillere yer vermeye çalışacağız.

Kemalpaşazâde bu esere başlarken öncelikle nahvin tarifini kısa bir şekilde yapmıştır. *Esraru'n-nahiv* adlı eserinin metodunu ve telif sebebi belirtmeden doğrudan konuya giriş yapmıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 75; Ege, 2002, 67; Yılmaz, 2018, 18). Başlangıçta kelime ve çeşitlerini ele almıştır. Arap dilinin nahiv meselelerini “İsim, Fiil, Harf” düzeninde üç ana bölüm halinde (Zamahşerî'nin *el-Mufasssal*'ında yaptığı gibi) ele almıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 75; Ege, 2002, 64; Yılmaz, 2018, 18). Daha sonra ise eserinde nahiv meselelerini sırasıyla irâb, merfû'atlar, mansûbâtlar, mecrûrâtlar, tevâbiler ve harfler şeklinde ele almıştır.

3.1. Kullandığı Deliller

Nahiv ilmiyle ilgili çalışmaların başlamasıyla birlikte nahiv âlimlerinin üzerinde anlaştığı iki temel kaynak vardır. Bu kaynaklar sema' ve kıyastır.

Suyûtî, semâ'ı fesâhatine güvenilenlerin kelimeleri olarak ifade etmiştir. Bu kavram Kur'ân'ı, Hz. Peygamberin sözlerini, ondan önce, onun döneminde ve ondan sonra müvelledlerin çoğalmasıyla dilin bozulduğu zamana kadar yaşamış Müslüman veya Müslüman olamayan Araplar'ın nesir ve nazım kelimelerini kapsar (Suyûtî, 2006, 39). Enbârî ise sema'nın tanımını şöyle yapmıştır; sahih olarak nakledilen ve çoğunluğa ulaşmış Arap sözüdür. (Enbârî, 1957, 81).

Genel olarak sema', Arap toplumlarının içinde bulunan edebiyat ve dil ile alakalı fasih dilsel unsurları kapsamaktadır. Sema'nın üç temel kaynağı bulunmakta olup bunlar Kur'ân-ı Kerim ve Kırâatleri, Hadisler ve Arap sözleridir (Suyûtî, 2006, 39).

Kemalpaşazâde'nin *Esraru'n-nahiv* adlı eserinde nahiv kaidelerini belirlemede kullandığı kaynaklarla ilgili olarak Abdulkadir Kışmır'ın, *İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahv Adlı Eserinde İhticâc ve İstişhâd* adlı çalışmasında, ihticâc ve istişhâd kavramlarına değinerek ilgili eserin nahiv kaidelerini ortaya koymada kullandığı nakli kaynaklardan Kur'ân-ı Kerîm, Hadis, Arap şiiri ve meselleri ile akli delillerden kıyasa değinmiştir (Kışmır, 2022, 43-49). Ramazan Ege'nin *İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış* adlı doktora tezinde bu kaynakları şöyle zikretmiştir: Kur'ân-ı Kerîm, Hadis, Arap şiiri ve meselleridir (Ege, 2002, 73).

3.1.1. Kur'ân'ı Kerim ve Kırâatler

Kur'ân; Allah'ın Cebrâil (a.s.) aracılığıyla Hz. Muhammed'e gönderdiği tevâtüren nakledilmiş, Fâtiha Sûresiyle başlayıp, Nasr Sûresiyle biten Arapça olarak nüzul olan Allah kelâmıdır (Karagöz, 2010, 386).

Kur'ân'ı Kerim üzerinde hiçbir şüphe barındırmayacak şekilde tevâtür yoluyla nakledilen, Arap dilindeki en fasih kaynağı olarak kabul edilen ve nahiv âlimlerinin delil gösterme konusunda

anlaştıkları tek kaynaktır. Tarihe bakıldığında hiçbir kitap Kur'ân'ı Kerim kadar ilgi görmemiştir. Kur'ân'ı Kerim, sahabe ve âlimlerden diline ve fesâhatine güvenilenler tarafından rivâyet edilmiştir. Fesâhat ve belagat yönünden Arap şiir ve nesrini geride bırakmıştır (Ömer, 1432, 250).

Kırâat ise bir kelime üzerinde kasr, med, kareke, sükün, irâb ve nokta bakımından meydana gelen değişikliktir (Demirci, 2015, 217). Kırâat ve Kur'ân birbirinden farklıdır. Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) bu iki kavram arasındaki farkı şu şekilde ifade etmiştir; Kur'ân ve Kırâatler birbirinden farklıdır. Kur'ân Hz. Peygambere indirilen bir vahiydir. Kırâatler ise vahyin lafızlarındaki okunuş ve yazılış yönünden var olan değişikliktir. Nahiv âlimleri arasında kırâatlerle delil getirme konusunda ihtilaflar mevcuttur (Ömer, 1432, 250).

Nahiv âlimleri Arap dilinin kaidelerini oluşturma çalışmalarında Kur'ân-ı Kerîm'i en önemli kaynak olarak kabul etmişlerdir. Nitekim bu âlimler telif ettikleri eserlerinde Kur'ân-ı Kerîm'den çok fazla delil getirmişlerdir. Kemalpaşazâde'nin *Esraru'n-nahiv* eserini incelediğimizde delillerin çoğunun Kur'ân'ı Kerim'den olması, onun delil getirmede Kur'ân'ı Kerim'e ne kadar çok önem verdiğini bize göstermektedir. Nahvi meseleleri açıklamak için yüzden fazla âyeti delil olarak göstermiştir. Ayrıca nahvi meselelerde farklı kırâatlerden da yararlanmışır (Kemalpaşazâde, 2002, 49; Kışmir, 2022, 43-45; Ege, 2002, 73-74).

Kemalpaşazâde'nin *Esraru'n-nahiv* eserinde kullandığı âyetlerin dökümünü aşağıdaki tabloda sunmayı uygun görüyoruz.

Tablo 1: *Kemalpaşazâde'nin Esrâru'n-nahv Adlı Eserinde Delil Olarak Getirdiği Âyetler*

Sıra	Sûre Adı	Âyet Numarası	Sıra	Sûre Adı	Âyet Numarası
1	Fâtiha	4	33	Zuhruf	41.
2	Bakara	6, 10, 13, 30, 38, 44, 45, 184, 187, 195, 210, 217, 228, 281	34	Ahkâf	11, 31.
3	Âl-i İmrân	31, 159	35	Muhammed	4
4	Nisâ	1, 2, 11, 19, 83, 90, 171	36	Hucurât	12
5	Mâide	38, 91	37	Zâriyât	48
6	En'âm	40, 148, 151	38	Tûr	30
7	A'râf	4, 12, 44, 155, 172	39	Necm	39
8	Tevbe	13, 25	40	Kamer	49
9	Yûnus	58, 65	41	Vâkıa	70
10	Hûd	8, 48, 87	42	Hadîd	16
11	Yûsuf	2, 26, 28, 29, 43, 77, 80, 85, 96	43	Mümtehine	10
12	Ra'd	31	44	Saff	5
13	Nahl	53	45	Cuma	5, 8, 11
14	İsrâ	76, 110	46	Münâfikûn	1
15	Kehf	18, 37	47	Tegâbün	7
16	Meryem	38, 69	48	Hâkka	13
17	Taha	10, 12, 17, 71, 81, 96	49	Meâric	11
18	Enbiyâ	22, 34, 37	50	Nûh	25
19	Hac	30	51	Cin	19
20	Mü'minûn	22, 40, 99	52	Müzzemmil	20
21	Nûr	36	53	Müddessir	4, 5
22	Şuarâ	221	54	İnsân	1, 3, 20
23	Neml	72	55	Mürselât	16
24	Kasas	73, 79	56	Nâziât	15
25	Rûm	36	57	İnşikâk	1
26	Secde	3	58	Burûc	13, 15
27	Ahzâb	40	59	Târik	4
28	Sebe'	7	60	Beled	7
29	Fâtır	2, 3	61	Leyl	1, 19
30	Sâd	30	62	İnşirâh	5, 6
31	Zümer	74	63	'Âdiyât	9
32	Şûrâ	11			

Kemalpaşazâde birçok konuda Kur'ân-ı Kerim'den âyetleri nahiv kaidelerine delil gösterdiğine dair örnekleri kısa başlıklar şeklinde değineceğiz. Daha sonra da bazı meseleleri açıklamak için mütevâtir derecesindeki kırâatleri, nahiv kaidelerine delil olarak getirdiğine dair örnekleri kısa başlıklar şeklinde değineceğiz. Kur'ân-ı Kerim ve Kırâatler ile ilgili olarak aşağıda bazı örnekler zikredilmiştir.

3.1.1.1. Lâmu'l-Cevâb

Tekid için kullanılan lâmu'l-cevâb لو ve لولا edatlarının cevabı olan cümlelerin öncesinde gelir ve iki cümleyi birbirine bağlar (Kemalpaşazâde, 2002, 314). Kemalpaşazâde konu ile ilgili olarak وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّاعُوا بِهِمْ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّاعُوا بِهِمْ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ / Kendilerine güven veya korku veren bir haber geldiğinde onu yayıyorlar. Hâlbuki onu Resûlullah'a ve aralarından yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anarlardı. Size Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz âyetini delil olarak zikretmiştir (Nisâ, 4/83). لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ / Dileseydik onu tuzlu yapardık. O halde şükretmeli değil misiniz? âyetini zikretmiştir (Vâkıa, 56/70). Ayetten anlaşıldığı gibi lâmu'l-cevâb hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 314).

Kemalpaşazâde bu konuyla ilgili olarak لو ve لولا edatların lâmu'l-cevâbının hazfedilmesinin caiz olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ / Dileseydik onu tuzlu yapardık. O halde şükretmeli değil misiniz? âyetini zikretmiştir (Vâkıa, 56/70). Ayetten anlaşıldığı gibi lâmu'l-cevâb hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 314).

3.1.1.2. Fiilin Hazfedilmesi

Fiil cümlesinin iki temel unsuru vardır. Bunlar fiil ve fâildir. Bu iki unsur fiil cümlesinde açık veya gizli olarak bulunmalıdır. Ancak cümledeki fiilin kendisine delalet eden bir karine bulunması durumunda fiil hazfedilebilir (Razî, 1996, 1/197). Müellifte bu meseleyi şöyle dile getirmiş: Fâilde fiile delalet eden bir kural, karine varsa fiil hazfedilebilir (Kemalpaşazâde, 2002, 97).

Kemalpaşazâde belli bir karineyle fiilin hazfedilmesiyle hakkında فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ / Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar; (Nûr, 24/36) ve رَجُلًا لَا تُلْهِبُهُمْ تِجَارَةً وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ / Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler; âyetlerini delil olarak göstermiştir (Nûr, 24/37). Müellife göre ikinci ayetin başındaki رَجُلًا kelimesi yeni bir cümlede ilk kelimesidir. Ona göre رَجُلًا kelimesi, ilk ayetten sonra مَنْ يُسَبِّحُ şeklindeki bir sorunun cevabı olan mukadder (gizli) يُسَبِّحُ fiilinin fâilidir. Yani رَجُلًا kelimesinin fiili mukadder (gizli) يُسَبِّحُ dur (Kemalpaşazâde, 2002, 97).

3.1.1.3. Muhatabın Bilinmesi Nedeniyle Fâilin Hazfedilmesi

Fâil, fiil cümlesinde fiili gerçekleştiren öge olup cümlede merfû'dur. Nâibu'l-fâil ise; fâilin hazfedilip yerine mef'ûlün bih'in geçmesidir. Fâilin yerine gelen mef'ûlün bih, fâilin bütün özellikleri taşır (Harbî, 2003, 113; İbni Cinnî, 1988, 33).

Müellif, edilgen yapı fiillerde mefulün naibu fâil olmasını, fâilin hazfi şeklinde açıklamıştır. Fâilin hazfiyle ilgili olarak da أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ / O bilmez mi ki kabirlerde bulunanlar diriltilip dışarı atıldığı zaman; âyetinin bir kısmı olan بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ ifadesini delil olarak zikretmiştir ('Adiyât, 100/9). Burada muhatapların bilmesi nedeniyle fâil hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 101).

Fâilin hazfiyle ilgili diğer bir örnek de şudur: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأَرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ / İnsan, aceleci olarak yaratılmıştır. Size âyetlerimi göstereceğim; benden acele istemeyin (Enbiyâ, 21/37).

Bu âyette geçen الْإِنْسَانُ خُلِقَ / İnsan yaratıldı ifadesinde yaratıcının bilinmesi nedeniyle fâil hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 101).

3.1.1.4. Mübtedanın Mastar-ı Müevvel Şeklinde Gelmesi

Bilindiği üzere mübteda isim cümlesinin iki temel unsurundan birisidir. Mübteda genellikle isim cümlesinin başında bulunan merfû‘ marife isimdir (İbni Cinnî, 1988, 29; Ahmed, 1994, 335).

Müellif, merfû‘atlardan olan mübteda konusuna değinirken onun hakiki veya müevvel olarak gelebileceğini belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 104). Mübtedanın müevvel olarak gelmesine آيَماً مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ / oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır ifadesini delil olarak getirmiştir (Bakara, 2/184). Bu âyette أَنْ تَصُومُوا ifadesi mübtedadır. Çünkü تَصُومُوا ifadesi صِيَامُكُمْ “oruç tutmanız” anlamında mastar-ı müevveldir. Bu sebepten dolayı أَنْ تَصُومُوا mübteda كُمْ خَيْرٌ ifadesi ise haberdur (Kemalpaşazâde, 2002, 104).

Kemalpaşazâde, mübtedanın mastar-ı müevvel şeklinde gelmesine ayrıca şu meseli örnek olarak vermiştir: تَسْمَعُ بِالْمُعَيَّدِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ / Mu‘aydi’yi dinlemen onu görmekten daha iyidir. Burada تَسْمَعُ fiilinden önce أَنْ harfi takdir edilmiş ve muzari fiil nasbedilmiştir. Bu meselde أَنْ تَسْمَعُ mübteda خَيْرٌ ise cümlelerin haberi olmuştur. Nitekim أَنْ sözcüğü ile تَسْمَعُ fiili dolaylı olarak mastarlaştırmış ve mübteda olmuştur (Kemalpaşazâde, 2002, 104).

3.1.1.5. Atıf Harfi Olmadan İki veya Daha Fazla Haberin Gelmesi

Haber, isim cümlesinin bir ögesidir. Haber genellikle isim cümlesinin sonunda bulunan merfû‘ nekra bir isimdir. İsim cümlesinin yüklemi olup mübtedadan sonra gelen ve mübteda hakkında bilgi veren ögedir (İbni Cinnî, 1988, 29; Ahmed, 1994, 336).

Kemalpaşazâde, haberin birden çok olması durumunda atıf harfiyle haberlerin atfedilebileceği gibi atıf harfi olmadan da birden çok haberin bulunabileceğini belirtmiştir. Atıf harfi olmadan birden çok haberin gelmesiyle ilgili olarak لِمَا يُرِيدُ الْعَالُ الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَالٌ / Çok bağışlayan, sevgisi geniş, arşın sahibi, şanı yüce ve dilediğini yapan yalnız O’dur âyetlerini delil olarak getirmiştir (Burûc, 85/14-16). Bu âyetlerde görüldüğü üzere الْعَرْشِ الْمَجِيدُ ifadesinde الْوُدُودُ ve دُو الْعَرْشِ kelimeleri arasında atıf harfi kullanılmadan haber yapılmıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 107).

3.1.1.6. Şart Manası Taşıyan Mübtedalar

Daha önce mübtedanın isim cümlesinin bir ögesi olduğuna ve genellikle cümlelerin başında geldiğine değinmiştik. Müellif şimdi de şart manası taşıyan mübtedanın ismi mevsûl, mevsuf nekra ya da ism-i mevsulle nitelenip lâm-ı tarif almış isim olarak gelebileceğini belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 112). Birinci duruma الَّذِي يَأْتِينِي فَلَهُ دَرَاهِمُ / bana gelene bir dirhem vardır, ikincisine رَجُلٌ عِنْدَهُ حَزْمٌ فَسَعِيدٌ / azimli adam mutludur cümlesini örnek vermiştir. O, üçüncü duruma ise شَؤْلِي الَّذِي تَقْرُونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تَرُدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيَنْبُذُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ / Şöyle de: “Biliniz ki, kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm, muhakkak gelip size çatacaktır. Sonra akıl ve duyularla idrak edilemeyi de edileni de bilen Allah’a döndürüleceksiniz, O da size yapıp etmiş olduklarınızı bildirecektir.” âyetini örnek olarak vermiştir (Cuma, 62/8). Âyette geçen شَؤْلِي kelimesi ism-i mevsûl ile nitelenmiş ve şart anlamı taşımıştır. Buna binaen de şartın cevabı konumundaki haberin başında ف harfi gelmiştir. (Kemalpaşazâde, 2002, 112). Zeccâc da şart anlamında kullanıldığını

3.1.1.12. İsim Olan ما Kelimesinin Türleri

Müellif isim olan ما kelimesinin altı çeşit olduğunu belirtmiştir: Birincisi (ما) mâ-ı mevsule: İsmi mevsûl olan ماdır. İkincisi (ما) mâ-ı sıfatiyye: Bu ما cümlede sıfat olur. Üçüncüsü (ما) mâ-ı mevsûfiyye: Mevsuf olan ماdır. Dördüncüsü taaccüp üslubunda kullanılan ve “şey” manasında olan ماdır. Beşincisi (ما) mâ-ı istifhamiyye: Soru edatı olan ماdır (Kemalpaşazâde, 2002, 186-87).

(ما) mâ-ı istifhamiyye ile ilgili olarak وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى / Nedir o sağ elindeki, ey Mûsâ? âyetini örnek olarak zikretmiştir (Taha, 20/17). Âyetinde görüldüğü gibi ما soru edatı olarak gelmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 186).

Altıncısı ise (ما) mâ-ı şartiye; Fiili muzariden önce gelir ve onu cezm eder (Kemalpaşazâde, 2002, 186). (ما) mâ-ı şartiyyenin fiili muzariyi cezm etmesiyle ilgili olarak مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ / Allah'ın insanlar için açtığı rahmeti kısılabilecek yoktur, O'nun kısıtığını da O'ndan başkası açamaz. O mutlak izzet ve derin hikmet sahibidir âyetini delil olarak getirmiştir (Fâtır, 35/2). Âyetinde geçen ما şartiyye مَا يَفْتَحُ ما fiilini cezm etmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 186).

3.1.1.13. إِذَا Edatının Kullanımı

Kemalpaşazâde, âyetleri delil getirerek bu edatın farklı kullanımlarını açıklamıştır. Bu kullanımlar şu şekildedir:

إِذَا şart edatı genellikle mazi fiilden önce gelir ve bu edatta şart manası vardır. Bu sebepten dolayı fiil cümlesine mahsustur. إِذَا çoğunlukla mazi fiil gelir. Fakat bazı durumlarda إِذَا edatından sonra isim gelmektedir. Bu durumda söz konusu isim kendinden sonra gelen fiilin delalet ettiği gizli bir fiilin fâili olur. Kemalpaşazâde bu konu hakkında إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ / Gök yarıldığında ve rabbine boyun eğip gerekeni yaptığında; âyetini örnek olarak zikretmiştir (İnşikâk, 84/1). Bu âyetinde إِذَا انشَقَّتْ kelimesi kendinden önce gizli olan انشَقَّتْ fiilinin fâilidir. Dolayısıyla âyetin takdiri إِذَا انشَقَّتْ السَّمَاءُ şeklinde olur. Bu sebeple إِذَا isim üzerine değil âyetin takdirinden anlaşıldığı gibi fiil üzerine dahil olmuş olur (Kemalpaşazâde, 2002, 199).

Kemalpaşazâde, إِذَا edatının kaseden sonra hâl olarak gelebileceğini ifade etmiştir. إِذَا edatının hâl olarak gelmesiyle ilgili وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى / Yemin olsun, bürüyüp örttüğünde geceye âyetini delil olarak zikretmiştir (Leyl, 92/1). Ona göre إِذَا يَغْشَى ifadesi bu cümlede hâldir (Kemalpaşazâde, 2002, 199).

3.1.1.14. Bedel-i İştîmâl

Bedel kendisinden önceki sözcüğü açıklayan ve irâb bakımından kendinden öncekine uyan kelimedir (İbni Mâlik, ths., 138).

Kemalpaşazâde bedeli dört kısma ayırmıştır. Birincisi Bedelü'l-kül mine'l-kül: Bedelin kendisinden önce gelen kelimeye yani mübdel minh'e tamamen uyan bedeldir. Bu bedel diğer bedellerden farklı olarak mübdel minh'e müfred, tesniye, cem' ve müenneslikte tabi olmasıdır. İkincisi Bedelü'l-ba'z mine'l-kül: bedelin, mübdel minh'in bir parçası olmasıdır. Üçüncüsü Bedel-i galat: Bedelin, mübdel minh ile hiç alakası olmamasıdır. Dördüncüsü Bedel-i iştîmâl: Bedelin, mübdel minh ile parça-bütün dışında ilişkisi olmasıdır. Ancak bedel, mübdel minh'in kapsamına girer (Kemalpaşazâde, 2002, 157-158).

Müellif bedelü-i iştîmâl hakkında يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ سَبِيلُ اللَّهِ كَبِيرٌ وَكَفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يَقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِن

اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا
يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ / *haram ayda savaş hakkında sana sorarlar* ifadesini delil olarak getirmiştir (Bakara, 2/217). قِتَالٍ ifadesi الشَّهْرِ الْحَرَامِ dan bedeldir (Kemalpaşazâde, 2002, 157-158).

3.1.1.15. Müstesnanın Mansûb Olması Durumuna İhtilaf

Mansûbâtların bir konusu olan istisnânın tanımı şöyledir: “Kendisinden sonra gelen isimleri, kendisinden önce gelen hükmün dışında bırakan edatlardır” (İbni Cinnî, 1988, 54). İstisna üslûbunun üç unsuru vardır. Bunlar müstesnâ, istisnâ edatı ve müstesnâ minhtir (Harbî, 2003, 150; Hasan, ths., 2/315).

Kemalpaşazâde, müstesnâ konusunu işlerken müstesnanın mansûb olma durumunu ele almıştır. Bu durumda cümlelerin her zaman tam olması ve istisna edatının “إِلَّا” olması gerekmektedir. Cümlede nefiy, nehiy ve istifham edatı olmadığında müstesna mansûb olur. Ancak إِلَّا istisna edatı sıfat olarak da kullanılabilir. Bu durumda إِلَّا edatından sonraki kelime tâbi olur (Kemalpaşazâde, 2002, 144). Fakat bu kurala şaz olarak رَبِّ الْعَرْشِ اللَّهُ فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا / *Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir* ayetini delil olarak zikretmiştir (Enbiyâ, 21/22). Âyetteki إِلَهًا إِلَّا اللَّهُ ise bu kuralın dışındadır. Buradaki takdir إِلَهًا غَيْرُ اللَّهِ şeklindedir (Kemalpaşazâde, 2002, 144).

3.1.1.16. İzafette Muzâfın Hazfedilmesi

En az iki ismin yan yana gelerek anlamca birbirini tamamlamalarına izâfet denir. Bu isimlerden ikincisi mecrûr olur (Harbî, 2003, 178; İbni Cinnî, 1988, 64). İzafet tamlamasının iki unsuru vardır. Bunlar muzâf ve muzâfın ileyhtir. Muzâf “el” takısı ve tenvîn almazken, muzâfın ileyh ise el takısı ve tenvîn alabilir (Harbî, 2003, 178; Ahmed, 1994, 485).

Müellif, izâfet tamlamasında sadece irâbta muzâfın hazfedilerek yerine muzâfın ileyhin geçebileceğini belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 156). Bununla ilgili olarak أَهْلُكُنَّاهَا وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا / *Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi* ayetini delil olarak getirmiştir (A‘râf, 7/4). Âyetten anlaşıldığı gibi muzâf hazfedilmiştir. مِنْ قَرْيَةٍ ifadesinin takdiri مِنْ أَهْلِ قَرْيَةٍ şeklinde olup muzâf hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 156).

3.1.1.17. Lafzi Tekîdin Cümle Şeklinde Tekrarlanması

Tekîd, kendisinden önce gelen ismi lafız veya manevi yönden vurgulamak, güçlendirmek amacıyla kullanılan ifadelerdir (Ahmed, 1994, 509; İbni Cinnî, 1988, 66). Tekîd iki çeşittir. Birincisi Lafzi Tekîd: Kelimelerin lafzi olarak tekrarlanması şeklinde olur. İkincisi ise Manevî Tekîd: Bu tekîd عامَّةً، كِلَا، جَمِيعًا، عَيْنًا، نَفْسًا، كُلٌّ gibi belli kelimelerle yapılır (Ahmed, 1994, 509-510).

Müellif, lafzi tekidi şüpheyi ortadan kaldırmak amacıyla kelimelerin tekrarlanması şeklinde ifade etmiştir. Bu tekîd, isimde, fiilde, harfte veya cümlede yapılabilir. Lafzi tekîde örnek olarak فَانْصَرَفَ الْعُصْرُ يُسْرًا / *Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık var* ayetlerini delil olarak getirmiştir (İnşirâh, 94/5-6). Buradaki

3.1.1.21. Gayrı Munsarîf İsimlerin Ses Uyumu Gözetilerek Munsarîf Olması

Gayrı munsarîf; iki yönden fiile benzeyip tenvin ve esre alamayan isimlerdir. İsimler cümledeki durumuna göre merfû‘, mansûb veya mecrûr olabilirler. İsimler nekre olduklarında ise tenvin alabilirler. Nahiv âlimlerinin belirlediği dokuz şarttan ikisini taşıyan isimler kesre ve tenvin alamazlar. Ancak gayrı munsarîf isimler lâmu’t-ta‘rif aldıklarında veya herhangi bir isme muzaf olduklarında ya da kendisinden sonra gelen tenvinli kelimelere uymak amacıyla gayrı munsarîflık özelliklerini kaybederler. Bunu neticesinde de munsarîf olup tenvin ve kesreyi de alırlar (İbni Akîl, 1980, 3/43; Razî, 1996, 1/100-101).

Müellif, gayrı munsarîf isimlerin munsarîf olmasıyla ilgili olarak el-Kisâf ve Nafi‘ b. Abdurrahman’ın kırâatine göre İnsan sûresinin 4. âyetindeki şu kıraatlerini سَلَّاسِلًا إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَّاسِلًا / وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا / “Ama biz inkârcılar için zincirler, halkalar ve alevli bir ateş hazırlamışızdır.” zikretmiştir. Bu âyetin bir kısmı olan “سَلَّاسِلًا وَأَغْلَالًا” delil olarak göstermiştir (İnsân, 76/4). Gayrı munsarîf olan سَلَّاسِلًا kelimesi, kendisinden sonra gelen tenvinli أَغْلَالًا kelimesine uymak amacıyla سَلَّاسِلًا şeklinde tenvinli okunmuştur (Kemalpaşazâde, 2002, 84).

3.1.1.22. Merfû‘ ve Mecrûr Muttasıl Zamirlere Atıf Yapılması

Daha önce zamirlerin camid isimler olduğunu belirtmiştik. Munfasıl zamirler, atıf konusunda zâhir isim hükmündedirler. Ancak Kûfeli nahiv âlimleri, tekîd olmaksızın merfû‘ muttasıl zamirlere atıf yapılabileceğine cevaz vermişlerdir. Mecrûr muttasıl zamirlerde ise cer harfî olmadan mecrûr muttasıl zamire atıf yapılmasına da caiz görmüşler, bu görüşlerini Hamza Kırâatine dayandırmışlardır. Bu duruma delil olarak Hamza Kırâati Nisâ sûresi 1. âyetindeki وَالْأَرْحَامِ / akrabalar kelimesini örnek vermişlerdir (Nisâ, 4/1). Âyette görüldüğü gibi الْأَرْحَامِ kelimesi mecrur zamir üzerine atfedildiği halde harf-i cersiz getirilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 161).

Kemalpaşazâde, Kûfeli nahiv âlimlerinin muttasıl mecrûr zamire atıf yapılarak, başında harf-i cer olmayan bir kelimenin mecrûr okunmasına Hamza kırâatini delil getirerek cevaz verdiklerini belirtmiştir. Onların bu görüşlerinin dayanağı, Hamza kırâatinde وَالْأَرْحَامِ kelimesinin mukadder bir ب harf-i ceriyle mecrûr okunma ihtimalidir. Ancak müellif, böyle bir ihtimali doğru bulmadığını belirterek bu şekilde okumanın zayıf olduğunu vurgulamıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 161).

3.1.1.23. Müsennaların Birbirine İzafe Edilmesi

Müellif müsennaların birbirine izafe edilmesi hakkında şunu zikretmiştir: Şayet müsennâya bir müsennâ izafe edilirse, muzafın lafzen cem‘ yapılması caizdir. Bunun sebebi ise müsennaların yan yana gelmesini önlemektir. Bu konu hakkında Abdullah kırâatine göre فَأَقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا Ellerini kesin... ayetini örnek olarak vermiştir (Mâide, 5/38). أَيْمَانَهُمَا kelimesi lafız olarak çoğul mana bakımından müsennâdır (Kemalpaşazâde, 2002, 213).

3.1.1.24. İsmi Mebniye İzafe Olması

İsimler irâb bakımından murab ve mebni olmak üzere iki kısma ayrılır. Murab, sonu cümledeki konumuna göre değişen isimlerdir (Ahmed, 1994, 63; İbni Cinnî, 1988, 16). Mebni, ismin sonunun cümledeki konumuna göre değişmemesi, tek bir şekilde kalmasıdır (Ahmed, 1994, 72; İbni Cinnî, 1988, 16).

Müellif, isimlerde mebniliği iki kısma ayırmıştır. Birincisi irâb sebebini kaybeden isimdir. İkincisi ise aslında murab olan isimlerin bazı şartlar nedeniyle mebni olmasıdır. Bunları da altı

kısmı ayırmıştır. Bunlardan biri de ismin mebniye izafe edilmesidir. Bu mesele hakkında يُبَصِّرُونَهُمْ / Halbuki birbirlerine gösterilirler. Günahkâr kişi, o günün azabı karşısında ister ki oğullarını, fidye olarak versin âyetinin bir kısmı olan عَذَابِ يَوْمٍ zikretmiştir (Meâric, 70/11). يوم ve نذ sözcüklerinden oluşan يَوْمٍ kelimesinin birinci kısmı, يَوْمٌ şeklinde mebni olarak da okunmuştur (Kemalpaşazâde, 2002, 169).

3.1.2. Hadisler

Hadîs, sözlük anlamı itibariyle “eski” anlamındaki kadîmin zıddı (Fîrûzâbâdî, 2005, 167; Nahle, 2012, 50) ve “haber” kelimesinin eş anlamlısıdır (Nahle, 2012, 50). Terim olarak ise genellikle Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olduğu söylenen her türlü söz (kavl), iş (fiil), onaylama (takrîr) ve durum (hâl) ile ilgili haberleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Aydınlı, 2015, 93).

Mahmut Fecâl, *el-Hadîsu’n-Nebevî fî nahvi’l-Arabî* adlı eserinde ise hadisi şöyle tanımlamaktadır; Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinin sahabeler tarafından rivâyet edilmesidir (Fecâl, 1997, 52).

Nahiv kaidelerini belirlemede hadislerin delil olup olmadığı konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Nahle, bu konuda *hadisleri delil olarak getirmeyi kabul etmeyenler, hadisleri delil olarak getirmeyi kabul edenler* ve *hadisleri delil getirmede orta yolu kabul edenler* şeklinde üç temel eğilimin olduğunu belirtmiştir (Nahle, 2012, 48-49). Şimdi de bu üç eğilim hakkında ana hatlarıyla da olsa bilgi vereceğiz.

3.1.2.1. Hadisleri Delil Olarak Getirmeyi Kabul Etmeyenler

Bu eğilimdeki âlimler nahiv kaidelerini belirlemede hadislerin kesinlikle delil olarak getirilemeyeceğini belirtmişlerdir. Birinci eğilimdeki âlimlerin başlıca temsilcileri Ebû Hayyân (öl. 745/1344), Ebu’l-Hasan İbn Dâî‘ (h.öl. 680) ve Suyûtî (h.öl. 911) dir (Fecâl, 1997, 113).

Onlara göre Hadisi delil olarak getirmeyi kabul etmeyenlerin iki sebebi vardır;

1. Hadis ravileri, hadislerin manayla rivâyet edilmesini caiz görmüşlerdir. Bu durumu hadislerin nahiv kaidelerine delil getirilmesine engel kabul etmişlerdir. Nitekim söz aslı ile değil manasıyla rivâyet edilmiştir.

2. Hadis rivâyetlerinde lahn denilen hataların çokça meydana gelmesidir. Lahnın çok olmasının sebebi ise hadis rivâyet edenlerin çoğunluğunun Arap olmamasıdır. Nitekim bu raviler nahiv ilmine tam vakıf değillerdir (Afğânî, 1994, 47-48; Suyûtî, 2006, 44; Ebû’l-Mekârim, 2006, 128-131).

Ebu’l-Hasan İbn Dâî‘, hadis ravilerinin hadislerin manayla rivâyet edilmesini caiz görmeleri, Sibeveyhî gibi önde gelen nahiv âlimlerini delil getirmede olumsuz şekilde etkilediğini belirtmiştir. Nitekim onlar eserlerinde hadisi delil olarak kullanmamışlar veya nadir olarak kullanmışlardır. Şayet bu âlimler hadis rivâyetlerine güvenmiş olsalardı; onlardan daha çok delil getireceklerdi (Suyûtî, 2006, 45).

3.1.2.2. Hadisleri Delil Olarak Getirmeyi Kabul Edenler

Bu eğilim ise birincinin tam aksidir. Bu alimler hadisi delil getirmeyi kabul etmişlerdir. Bunların başında İbn Malik (h.öl. 672) ve İbn Hazm (h.öl. 456) gelmektedir (Huseyn, 1934, 32).

Hadisi nahiv kaidelerinde delil kabul etme gerekçeleri ise şöyledir: Hz. Peygamberin lafızlarının fasih olması, hadisin tedvin ve rivâyetlerinin dilde bozulmalar ortaya çıkmadan önce

İslâm'ın ilk döneminde tamamlanması ve lafızla rivâyetin yanında manayla da delil gösterilmesinde herhangi bir engel teşkil etmemesidir (Fecâl, 1997, 112; Afgânî, 1994, 51; Ebû'l-Mekârim, 2006, 132-135; Han, 2012, 36; Nahle, 2012, 49).

3.1.2.3. Hadisleri Delil Getirmede Orta Yolu Kabul Edenler

Bu yolun temsilcisi Ebû İshak eş-Şatibî (h.öl. 790) dir. Şatibî burada iki eğilim arasında orta bir yolu benimsemiştir. Hadisleri iki kısma ayırmıştır. Birincisi hadislerin lafzı dışında sadece manasıyla ilgilenenler. Bu kısımdaki hadislerle delil getirmeyi kabul etmemiştir. İkinci kısımda ise hadislerin hem lafız hem de manalarıyla ilgilenenler. Bu hadislerle delil getirilmesini kabul etmiştir (Nahle, 2012, 53-54).

Muhammed el-Hadarî Huseyn, nahiv kaidelerinde delil olarak getirilebilecek hadisleri altı kısma ayırmıştır. Bunlar şöyledir;

1. İstidlal (delil) maksadıyla Hz. Peygamberin fesahatini ortaya çıkarmak için rivâyet edilmiş kısa hadisler.

2. Kendisiyle ibadet rivâyet edilen ya da konut, tahiyat gibi kendisiyle ibadet edilmesi emredilen hadisler.

3. Hz. Peygamberin farklı kabilelere mensup olan kişilere lehçeleriyle hitap ederek konuştuğu hadisler.

4. Farklı ravi zinciriyle rivâyet edilmiş olmasına rağmen aynı lafızlarla rivâyet edilmiş hadisler. Farklı yollarla rivâyet edilmiş olması ancak lafızlarının aynı kalması hadis ravilerinin lafızlarda herhangi bir tasarrufu olmadığını gösterir.

5. Hadislerin tedvini yapıldığı zamanda Arap dilinde bozulmalar yayılmamış olup Arapçasına güven duyulan Malik b. Enes (öl. 179/795), 'Abdumelik b. Cureyh (öl. 150/767), İmam Şâfi'î (öl. 204/820) gibi âlimlerin yazıya geçirdikleri hadisler.

6. İbni Sîrin (öl. 110/729), Kâsım b. Muhammed (öl. 107/725) gibi manayla hadis rivâyetine caiz görmeyen âlimlerin rivâyet ettiği hadisler (Huseyn, 1960, 177-178; Nahle, 2012, 55-56).

Hadisler, şer'î delillerin ikincisi olsalar da ilk dönem nahivcileri tarafından çoğunlukla âyetler gibi delil olarak kullanılmamıştır. *Esrâru'n-nahv*'in muhakkiki Ahmed Hasan Hâmid'in de vurguladığı gibi bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, râvilerin lafızla rivâyet dışında mana ile rivâyeti de caiz görmeleridir. İkincisi de çoğu Arap asıllı olmayan râvilerin rivâyetinde lahnın vuku bulmuş olmasıdır (Kemalpaşazâde, 2002, 49-50).

Kemalpaşazâde'nin çalışmamıza konu olan eserinde yalnızca üç yerde hadislerle istişhâd ettiği tespit edilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 50; Kişmir, 2022, 47). Nitekim eserin muhakkiki de ilgili hadislere işaret etmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 50). Bunlardan birincisi, “مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ” / “Münâfiğin örneği iki sürü arasında şaşkın şaşkın dolaşan bir koyuna benzer.” şeklinde başlayan hadistir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 9/99 (5079; Müslim 1991, “Sıfâtü'l-munâfikîn” 17 (2784), 17; Nesâî ths., “İmân” 31 (5052)). Müellif, hadiste geçen الْعَمَيْنِ kelimesini, çoğul bir ismin tesniye yapıldığına delil olarak göstermiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 214).

İkincisi, “أَنَّ امْرَأَةً دَخَلَتْ النَّارَ فِي هَرَّةٍ رِبَطَتْهَا” / “Bir kadın, bağlamak suretiyle yedirip içirmediği kedisi yüzünden cehenneme girdi.” şeklindeki kısmı içeren hadistir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 16/344 (10584)). Müellif, hadisin bu kısmını, fî harf-i cerinin ta'lîl amacıyla da kullanıldığına delil getirmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 275).

Üçüncüsü, “لَيْسَ مِنَ امْرِئٍ امْصِيَّامٍ فِي امْسَقَرٍ” / “Yolculukta oruç tutmak iyilik (sevap) değildir.” şeklindeki hadistir (Humeydî, 1996, 2/113 (888)). Müellif, lâmu’t-ta’rifteki lâm’ın yerine mîm’in kullanıldığını göstermek amacıyla bu hadise yer vermiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 313).

3.1.3. Arap Kelamı

Arapçayı fasih konuşan, Araplardan çıkmış olan şiir ya da nesir gibi dilsel malzemelerin tamamı nahiv ilminde delil olarak sayılır. Arap kelamı tevâtür ve ahad olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Tevâtür, yalan söylemede birleşmeleri mümkün olmayacak sayıdaki kişilerin rivâyet ettiği haberdur. Âlimler tevâtür derecesindeki nesir veya şiirlerle delil getirilebileceği konusunda ittifak etmişlerdir (Enbârî, 1957, 84)

Suyuti, “Arapçasına güvenilen ve fesâhatı tespit edilen Araplar’ın sözleri delil olur” demiştir. Yine bu konuda Farabi, Kureyş’in fasih sözleri seçmede Araplar’ın en iyisi, en titizi olduğunu belirtmiştir. Kureyş lehçesi, konuşma esnasında dile en kolay gelen, lafızların en güzel ve en açık olanını ifade eder (Suyûtî, 2006, 47). Fesâhatına güvenilen Araplar’ın nesir ve şiirlerine lûgat ve nahiv kitaplarında yer verilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki şiir olarak getirilen şahitler nesirden daha çoktur (Afğânî, 1994, 55).

Nahiv âlimleri, Arap kelamının delil olabilmesi için, onu mekân ve zaman yönünden bazı sınırlamalara tabi tutmuşlardır. Mekân yönünden getirilen sınırlamayla amaç daha önce de zikredildiği üzere kabilelerin diline olan güven konusudur. Diline güvenilen kabileler Temîm, Kays, Esed, gibi şehir hayatından uzakta kalmış Arap kabileleridir. Bunların dışında, şehirlere yakın bir yerde ikamet eden bedevi kabilelerden veya şehirde yaşayan kabilelerden herhangi bir dil unsuru alınmamıştır (Suyûtî, 2006, 47). İbni Cinnî’ye göre şehirde yaşayanlardan niçin dil verisi alınmadığının sebeplerini şöyle açıklamaktadır: “Yerleşik hayata geçmiş olanların dillerinde karışıklık, bozulma ve hatalar bulunmaktadır. Adı geçen sebeplerden ötürü bu kabilelerin dillerine olan güven ortadan kalkmaktadır” (İbni Cinnî, ths., 2/5). Nahiv âlimleri yine de bu döneme ait bütün dil malzemelerine kayıtsız şartsız kullanmamış, bunları kıyasa tabi tutmuş ve bir kısmını reddetmiştir.

Arap dili âlimleri, şâirleri yaşadıkları döneme göre dört tabakaya ayırmıştır (Bağdadî, ths., 1/5-6).

1- Câhiliye: İmruu’l-Kays, Tarafa b. el-’Abd, el-A’şâ gibi İslâmiyet öncesinde yaşamış şâirleri kapsayan tabakadır.

2- Muhadramûn: Hassan, Lebid gibi hem câhiliye hem de İslâmiyet döneminde yaşayanları kapsayan tabakadır.

3- Mutekaddimûn: Bunlara İslâmiyyûn da denir. Ferazdak, Cerir gibi İslâm’ın ilk dönemlerinde yaşayanları kapsayan tabakadır.

4- Muvelledûn: Beşşâr b. Bûrd, Ebi Nûvâs gibi yukarıdaki şâirlerden sonra yaşamış olanları kapsar.

Yukarıda zikredildiği gibi Arap dili âlimleri, şâirleri yaşadıkları döneme göre dört tabakaya ayırmıştır. Bu dört tabakanın ilk ikisindeki şâirlerin şiirleriyle delil getirilmesi hakkında ittifak etmişlerdir. Üçüncü tabakadaki şâirlerin şiirlerinden delil getirilmesiyle ilgili yaygın görüş bunun sahih olduğudur. Dördüncü tabakadaki şâirlerin şiirleriyle delil getirilmesi ise kabul görmemiştir. Ancak bazı nahiv âlimleri buradaki sınırlamaya riâyet etmemiş ve nahiv kaidelerini belirlemede muvelledûn tabakası şâirlerinin şiirlerinden yararlanmışlardır (Bağdadî, ths., 1/5-7).

Söyleyeni meçhûl olan şiirlerin, nahiv âlimleri tarafından delil getirilmesine karşı çıkmıştır. Bunun sebebi ise bu şiirlerde adalet şartının olmamasıdır. Adalet şartı ravî için zorunlu bir şarttır. Nahiv âlimleri, Müslüman olmayan ve fâsık kimselerin şiirlerinden delil getirmişlerdir. Bu ilke nazari olarak kalmıştır. Çünkü önde gelen nahiv âlimleri bu şiirleri kullanmışlardır. Örnek olarak Sîbeveyhi, Müberred, İbn Serrâc , İbn Enbârî, Zemahşerî gibi önemli nahiv âlimlerin kitaplarında bu şiirler mevcuttur (Han, 2012, 53).

Kemalpaşazâde Arap kelimelerini iki kısımda ele almaktadır. Birincisi Arap meselleri, ikincisi ise şiirlerdir.

3.1.3.1. Arap Meselleri

Kemalpaşazâde nahiv kaidelerini açıklamada Arap mesellerinden de yararlanmış. *Esraru'n-nahiv* adlı eserinde yedi Arap meselini zikretmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 337; Kişmir, 2022, 49). Bu mesellerin söyleyeni belli olmadığından bu tür meselleri zikrettiği yerlerde şu ifadeleri kullanmıştır.

Arapçası	Türkçesi
فِي مَثَلٍ	Bir meselde
قَوْلُهُمْ	Onların sözü
نَحْوُ	Gibi
كَذَا تَسْمَعُ فِي	Böyle duyduğunda...

Kemalpaşazâde bu eserinde birkaç nahiv kaidesini açıklamak ve bu kaideleri güçlendirmek için zikrettiği meseller hakkında aşağıda birkaç örnek sunacağız.

3.1.3.1.1. Mübtedanın Hazfedilmesi

Râzî, mübteda hakkında “Mübteda hiçbir karine olmadan ne vucuben ne de cevâzen hazfedilemez. Ancak bazı durumlarda hazfedilebilir” (Razî, 1996, 1/272).

Müellif, mübtedanın hazfini şu şekilde caiz görmüştür. Okuyucunun dikkatini sınamak, ölçmek, ta‘zim ve tahkir için dil hatalarından korumak amacıyla hazfini caiz görmüştür. Mübtedanın hazfine işaret eden bir karine olduğu zaman mübteda cevâzen hazfedilebilir. Bu karine de haliyye karinesi veya kavli/söz karinesi olabilir. Mübtedanın hazfine örnek olarak رَمِيَّةٌ مَنْ غَيْرِ رَامٍ / Bu atıcısı olmayan bir atıştır meselini zikretmiştir. Aslında mesel رَامٍ مَنْ غَيْرِ رَامٍ şeklindedir. Meseldeki هَذِهِ ism-i işareti cümlede mübteda konumunda olup cümleden hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 113-114).

3.1.3.1.2. Mübtedanın Nekra Gelmesi

Mübteda ile ilgili diğer bir mesele de onun nekra şeklinde gelmesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi mübteda da asıl olan marife olmasıdır. Ancak kastedilen manaya göre nekra olabilir (İbni Yaîş, 2001, 257). Mübteda altı tahsisattan biriyle tahsis edildiğinde nekra olması caizdir. Bunlardan biri de lafzî veya takdirî sıfatla tahsis edilerek mübtedanın nekra gelmesidir. Müellif, sıfatın takdirî olarak mübtedayı tahsis etmesiyle ilgili şu meseli zikretmiştir: شُخْبٌ فِي الْإِنَاءِ / Bir damla süt kaptadır. Bir damla süt yeredir. شُخْبٌ kelimesi اللَّبَنِ

takdimindedir. Burada sıfat olan مِنَ اللَّيْنِ ifadesi hazfedilmiştir. Burada sıfat takdiri olarak mübtedayı tahsis etmiştir. Böylece mübteda nekra olarak gelmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 106).

Müellif, mübtedanın nekra yapılması hakkında zikrettiği diğer bir mesele de şudur. Anlamca fâil ya da mevsufla tahsis edilmesi durumunda mübteda nekra gelebilir. Buna örnek olarak شَرُّ أَهَرَّ / *Büyük şer dişi olanı hırlatır* meselini örnek vermiştir. Meselde geçen شَرُّ kelimesi mübteda ya da fâildir. أَهَرَّ kelimesinde gizli ve شَرُّ kelimesine dönen hazfedilmiş sıfat ile tahsis edilmiştir. Burada شَرُّ عَظِيمٌ şeklinde takdir yapılabileceği gibi, شَرُّ kelimesi mukadder bir fiilin fâili olarak da değerlendirilebilir. Bundan dolayı da mübtedanın nekra olarak zikredildiğini belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 107).

3.1.3.1.3. Nidâ Harfinin Hazfedilmesinin Şaz Olması

Kemalpaşazâde, daha önce de belirttiğimiz gibi münâdâ cins isim, ismi işaret veya mendub değilse nidâ harfinin hazf edilmesi caiz olarak görmüştür (Kemalpaşazâde, 2002, 128; Abdulhamid, 1980, 3/256-257).

Ancak bazı durumlarda nidâ harfinin hazfedilmesi şaz görülmüştür. İsmi cins, ismi işaret, mendub ve müsteğâslarda amaç sesin uzatımıdır. Bunlarda asıl olan nidâ harflerinin hazfedilmemesidir. Çünkü nidâ harfleri hazfedildiğinde istenilen mana hasıl olmayacaktır. Kemalpaşazâde nidâ harfinin hazfedilmesi ile ilgili olarak أَصْبَحَ لَيْلٍ / *ya gece sabah ol* meseli örnek olarak zikretmiştir. Meselde geçen bu kullanım belirtilen duruma şazdır. اللَّيْلُ cins isim olmasına rağmen بَا nidâ harfi hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 128).

3.1.3.1.4. Muhtelif İki Ma‘mülün İki Âmile Atfedilmesi

Atıf konusuna daha önce zahir ismin muttasıl bir zamire atfedilmesi başlığında değinmiştik. لَكِنْ ve وَ، ف، أَوْ، أَمْ، ثُمَّ، حَتَّى، إِمَّا، بَلْ، لَا kelimelerinden oluşan 10 atıf harfi bulunmaktadır (Ahmed, 1994, 517; Cürcânî, 2003, 153; İbni Cinnî, 1988, 70).

Kûfeliler ve Ferrâ, irâbı ister aynı ister farklı olsun iki ve daha fazla ma‘mülün muhtelif iki âmil üzerine atfedilmesini caiz görmüşlerdir. Ancak bu durum Sîbeveyhi ve mütekaddim Basrahîlere göre caiz değildir. Zira atıf harfi zayıf olduğu için iki âmilin yerine geçemez. Müellif bununla ilgili olarak şu meseli delil olarak zikretmiştir: مَا كُلُّ بَيْضَاءَ شَحْمَةً، وَلَا كُلُّ سَوْدَاءَ تَمْرَةً / *her beyaz yağ değildir. Her siyahta hurma değildir*. Bu meselde سَوْدَاءَ kelimesi بَيْضَاءَ kelimesine atfedildiği gibi تَمْرَةً kelimesi de شَحْمَةً kelimesine atfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 162).

3.1.3.2. Arap Şiirleri

Kemalpaşazâde'nin kullandığı kaynaklardan birisi de Arap şiiridir. Müellif tezimizin konusu olan *Esraru'n-nahiv* adlı eserinde Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok Arap şiirinden faydalanarak delil getirmiştir (Kişmir, 2022, 47). Birçok nahvi meselede kendinden önceki nahiv âlimlerinin yaptığı gibi eserinde birçok beyti zikretmiştir. Kemalpaşazâde *Esraru'n-nahiv* adlı eserinde 21 değişik şâire ait şiirleri zikretmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 338-340). Bu şiirlerin tamamını göstermek yerine delil olması için gerekli kısımları zikretmiştir. Müellif, eserinde delil getirdiği şiirin şâirini belirtmemiştir. Belki de bunun sebebi kullandığı şiirlerin nahiv eserlerinde çokça geçmesidir.

Kemalpaşazâde *Esraru'n-nahiv* adlı eserinde şiirlerini aldığı şâirlerin isim listesi aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır;

Tablo 2: *Kemalpaşazâde'nin Esrâru'n-nahv Adlı Eserinde Delil Getirdiği Şâirler*

S. No	Şâirin Adı	Tabakası
1	İmruu'l-Kays	Câhiliye
2	Lebîd b. Ebî Rebî'a	Câhiliye
3	Umeyye b. Ebî Salt	Câhiliye
4	Hassan b. Sabit	Muhadramûn
5	el-Ahtal	İslâmiyyûn
6	el-Accâc	İslâmiyyûn
7	Ru'be b. el-'Accâc	İslâmiyyûn
8	Cerîr b. 'Atiyye	İslâmiyyûn
9	Ferazdak	İslâmiyyûn
10	Cirânu'l-Avd	Muhadramûn
11	Umeyye b. Ebî Salt	Câhiliye
12	Kutrî b. Fucâe Katrî b. el-Fecât	İslâmiyyûn
13	Ömer b. Ma'd Yekrub	Muhadramûn
14	Mezâhimu b. el-Hârisi'l-'Akîlî	İslâmiyyûn
15	el-Mirâru'l-Esedî	İslâmiyyûn
16	İbni Sarîm'l-Yeşkurî	Câhiliye
17	Ebû Sahr b. Seleme	İslâmiyyûn
18	. Ka'ab b. Ce'îl	İslâmiyyûn
19	.Fazl b. 'Abdirrahman el-Kurşî	İslâmiyyûn
20	Furey'ate Binti Hamâm	İslâmiyyûn
21	Meskînu'l-Dârimî	İslâmiyyûn

Aşağıda Kemalpaşazâde'nin eserinde Arap şiirini nahiv kaidelerine delil olarak kullandığına dair bazı örnekler zikredilecektir.

3.1.3.2.1. Tahzîrde Harf-i Cer'in Hazfedilmesi

Tahzîr, muhatabı olumsuz bir durumdan uzaklaşması için uyarıcı bir üsluptur (Sâmerrâî, 2000b, 2/102; Harbî, 2003, 265; Razî, 1996, 1/479).

Sîbeveyhi *el-Kitab* adlı eserinde tahzîrin tanımını şöyle yapmıştır: “Tahzîr bir nehiydir. Nitekim muhataba *الأسد الأسد / aslan aslan*” ve *والجدار الجدار / duvar duvar* dendiğinde, onu aslana ve yıkılmakta olan duvara yaklaşmaması hususunda nehy ediyorsun. Burada takdir *لا تقرب الأسد* ve *لا تحذر الجدار* şeklindedir” (Sîbeveyhi, 1988, 1/253).

Kemalpaşazâde, tahzîr üslubunda harf-i cer kullanıldığını belirtmiştir. Ancak tahzîr أَنْ ve muzari fiil ise sakındırıldan önceki harf-i cer hazfedilebilir. O, harf-i cerin hazfi ile ilgili görüşünü desteklemek için şâir Fazl b. ‘Abdirrahman el-Kureys’e ait şu beyti örnek vermiştir:

وإِيَّاكَ إِيَّاكَ الْمَرَاءَ فَإِنَّهُ إِلَى الشَّرِّ دُعَاءٌ وَلِلشَّرِّ جَالِبٌ

Nefsin arzularından kendini koru,

Çünkü nefsin arzuları kötülüğe götürür ve kötülüğü çeker.

Bu beyitte الْمَرَاءِ مِنْ ifadesi أَنْ ثَمَارِي manasınadır. أَنْ ثَمَارِي ifadesi mukadder en-i muhaffefe ile mastar hükmündedir. Bu sebeple مِنْ harf-i ceri hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 132).

3.1.3.2.2. Fâilin Hazfedilmesi

Fâil, fiili gerçekleştiren unsurdur. Nâibu’l-fâil ise; fâilin hazfedilip yerine mef’ûlün bih’in geçmesidir. Fâilin yerine gelen mef’ûlün bih, fâilin bütün özellikleri taşır (Hasan, ths., 2/16; Harbî, 2003, 113; Abdulhamid, 1980, 1/187).

Kemalpaşazâde, fâilin hazfini birkaç sebebe bağlamıştır. Bunlar ta‘zîm, tahkîr, muhatabın bilmesi, fâilin bilinmemesi, talep, seca‘ ve işâ‘ şeklindedir. Fâilin hazfinde işâ‘ ile ilgili olarak Ru‘be b. el-‘Accâc adındaki şaire ait olan لَيْتَ شَبَاباً بُوْعَ فَاشْتَرَيْتُ / *Şayet gençlik satılsaydı onu satın alırdım* şiirini örnek olarak getirmiştir. Bu şiirde بُوْعَ fiili meçhuldür. Bu fiilin fâili ise fiilde müstetir olarak gelmiştir. Fâilin bu şekilde gelmesi yaygınlıktan dolayıdır (Kemalpaşazâde, 2002, 101).

3.1.3.2.3. Cinsini Nefyeden Lâm

Cinsini nefyeden lâm nasb edatlarındandır. Bu lâm irâb bakımından إِنَّ gibi amel eder. İsmi nasb, haberini de ref eder. Cinsini nefyeden lâm’ın ismi müfred, muzaf veya şibih muzaf olarak gelir. İsmi, müfred olarak geldiğinde fetha üzerine mebni olur. Muzaf olarak geldiğinde mansûb olur (Harbî, 2003, 95-96; Abdulhamid, 1980, 2/5).

Müellif bu konuya değinirken cinsini nefyeden lâm’ın ismi tekrarlanırsa ikinci isimde mebnilik ve murablığın caiz olacağını belirtmiştir. Cinsini nefyeden lâm’ın başına soru anlamı taşıyan hemze geldiğinde onun amelini etkilemeyeceğini belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Furey‘ate binti Hamâm’ın أَلَا سَبِيلٌ إِلَى خَمْرٍ فَأَشْرَبَهَا / *Şaraba giden yol yok mudur? Bende ondan içeyim* beytini örnek olarak vermiştir. Zikredilen beyitten anlaşıldığı gibi cinsini nefyeden lâm’ın başına hemze gelmiştir. Ancak bu hemze, cinsini nefyeden lâm’ın amelini etkilememiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 150).

3.1.3.2.4. إِنَّ ve Kardeşlerinin İsmi Hazfedilmesi

إِنَّ ve kardeşleri altı edattır. Bunlar لَعَلَّ، لَكِنْ، لَيْتَ، أَنْ، إِنَّ ve كَانَ şeklindedir. Bunlar كَانَ ve kardeşlerinin aksinedir. إِنَّ ve kardeşleri, isim cümlesinin başına gelir. Mübtedayı kendine isim yaparak nasb edip, haberi de ref eder (İbni Mâlik, ths., 93).

Müellif, إِنَّ ve kardeşlerinin ismi şan zamiri olduğunda hazfedilebileceğini belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Ferazdak’ın فَلَوْ كُنْتُ ضَبَّيًّا عَرَفْتُ قَرَابَتِي وَلَكِنْ زَنْجِيٌّ غَلِيظُ الْمَشَافِرِ / *Sen Dabbi olsaydın benim yakınlığımı anlardın. Fakat o, bürük dudaklı bir zencidir* beytini örnek olarak vermiştir. Bu şiirde لَكِنْ ismi olan • şan zamiri hazfedilmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 149).

Kemalpaşazâde, tenbîh harflerinin atıf harfiyle kullanılmasıyla ilgili olarak şair Lebîd b. Ebî Rebî'ate'ye ait olan *لَا يَأْتِي هَذَا لَهَا وَذَا لِيَا* / *Onlara dedim ki bu onun bu da benimdir* şeklindeki beyti örnek olarak zikretmiştir. Burada tenbih harfi olan *ها* ile ismi işaret olan *ذَا* kelimesinin arası atıf harfi ile ayrılmıştır. Tenbih harfi, atıf harfinden sonra gelmesi gerekirken bu beyitte atıf harfinden önce gelmiştir. Müellif bu kullanımı caiz görmüştür (Kemalpaşazâde, 2002, 293).

Tenbih harflerinden *أما* de vavü'l-kasemle kullanılabilir. Müellif bu mesele hakkında Ebû Sahr b. Seleme'nin *أَمَّا وَالَّذِي أَبْكِي وَأَضْحَكُ* / *Dikkat edin! Yemin olsun ki o hem ağlattı hem de güldürdü* şeklindeki beytini örnek olarak vermiştir. Verilen bu örnekte *أما* tenbih harfi, vavü'l-kasemden önce gelmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 294).

3.1.4. Kıyas

“Kıyas” kelimesi Arapça’da mastardır. Sözlükte bir şeyi başka bir şeyle karşılaştırmak, ölçmek anlamına gelir (Han, 2012, 65). İllette iştirak ettikleri için nakledilmiş olan şeyin hükmünün (asıl) nakledilmemiş olanın (fer') hükmüne ilhak edilmesidir (Suyûtî, 2006, 81).

İbni Cinnî, Ebû Osmân el-Mâzinî'nin (öl. 249/863) “Arap kelâmına kıyas yapılan her şey Arap kelâmı olduğunu” belirtmiştir. Örnek olarak bütün ism-i fâil ve ism-i mef'ûllerin bizzat işitilmediğini fakat bazılarının işitilip diğerlerinin de işitilenlere kıyas yapıldığını belirtir (İbni Cinnî, ths., 1/357).

Suyûtî, Enbârî'den (öl. 577/1181) naklettiği kıyas “nakledilmemiş olanın nakledilene hamledilmesi” şeklinde tanımladıktan sonra onun nahiv ilminde kullanılan akli delillerin en büyüğü olduğunu belirtir (Seyyid, ths., 251).

Kıyas, nahiv ilminin başlangıcıyla birlikte bu ilme girmiştir. Nahivde kıyasın tamamen reddedilmesi yanlıştır. Bunun sebebi ise nahiv ilminin tamamının kıyasa dayanmasıdır. Her kim ki kıyası inkâr ederse nahiv ilmini de inkâr etmiş olur. Hiçbir âlim kesin delillerle kıyası inkâr etmemiştir (Enbârî, 1957).

Kıyasın dört ana unsuru vardır. Bunlar asıl, fer', hüküm ve illettir (Şûkânî 2000, 863; Suyûtî, 2006, 81).

- a) Asıl: Kendisine benzetilen unsurdur.
- b) Fer': Asla benzetilen unsurdur. Hükmü nakledilmemiş olan unsurdur.
- c) İllet: Asıl ile fer' arasındaki benzerliktir. Kıyasın üzerinde yapıldığı unsurdur.
- d) Hüküm: Kıyasın sonucudur. Bunun amacı ise bir şeyin asıl için sabit olduktan sonra fer' için meydana çıkmasıdır.

Tezimizizin konusu olan *Esraru 'n-nahiv* adlı eser incelendiğinde Kemalpaşazâde'nin kıyası etkin bir şekilde kullandığı görülmektedir. O, çoğu zaman nahiv kaidelerinin gerekçesini belirtmiştir. Bu kaidelerin gerekçesini açıklarken de kıyası kullanmıştır. Müellif, bazen de kıyas terimini kullanmadan nahiv kaidelerini açıklamıştır (Kışmır, 2022, 50).

Aşağıda *Esraru 'n-nahiv* adlı eseri bağlamında kıyasla ilgili birkaç örnek tahlil edilecektir.

3.1.4.1. Kusur ve Renk Bildiren Sıfatı Müşebbehelerin *أَفْعَلْ* Vezninde Gelmesi

Sıfatı müşebbehe, lazım fiilden türetilmiş olup sıfatın, mevsufuna ait olduğunu belirtmek için kullanılır. Sıfatı müşebbehe, muhtelif kalıplarda gelir (Ahmed, 1994, 550). Râzî'ye göre sıfatı müşebbehe, ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi kıyası değildir. Bunun yanında sıfatı müşebbhenin bir ismin kalıcı özelliğini belirtmek amacıyla kullanılır (Râzî, 1996, 3/431-432).

Kemalpaşazâde, sıfatı müşebbehenin semaî ve muhtelif kalıplarının olduğunu belirtmiştir. Kusur (ayıp) ve renk bildiren kalıpların kıyasi olduğunu ifade etmiş ve bunların dışında kalan kalıpların kıyasi olmadığı zikretmiştir. Kusur (ayıp) ve renk bildiren sıfatı müşebbeheler, أَفْعَلْ kalıbına kıyas edilerek zikredilmektedir. Buradan anlaşılan Kusur (ayıp) ve renk bildiren sıfatı müşebbehelerin belli bir kalıbının olduğudur. Konu ile ilgili olarak أُسْوَدُ ve أُبْيَضُ kelimelerini örnek olarak zikretmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 224).

3.1.4.2. ب Harf-i Cerrinin Bazı Yerlerde Zait Olması

Harf-i cerler, isimlerin başına gelirler. Bu harfler geldikleri ismin sonunu cer ederler. Harf-i cerler yirmi adettir (Abdulhamid, 1980, 3/3; İbni Cinnî, 1988, 59).

ب harf-i cerrin çeşitli anlamları vardır. Müellif, ب harf-i cerrinin iltisak anlamında olduğunu belirtir. Aynı zamanda üç yerde ب harf-i ceri zait kabul edilir:

Birincisi; istifham edatından sonra gelen mübtedanın haberine dahil olan ب harf-i ceri her zaman zaittir. هَلْ زَيْدٌ بِقَائِمٍ örneğinde olduğu gibi istifhamdaki bu kullanım sadece هَلْ edatı için geçerlidir (Kemalpaşazâde, 2002, 276).

İkincisi; nefiy edatı olan مَا dan sonra gelen mübtedanın haberine dahil olan ب harfidir. Bu kullanımdaki bu harf her zaman zait kabul edilir. Buna örnek olarak مَا زَيْدٌ بِقَائِمٍ cümlesini zikretmiştir. Buradaki مَا nefi edatıdır. زَيْدٌ mübteda ب harfi zaittir (Kemalpaşazâde, 2002, 276).

Üçüncüsü ise لَيْسَ nakıs fiilinden sonra gelen mübtedanın haberine bitişen ب harfidir. Bu kullanımda ب harf-i ceri her zaman zait kabul edilir. Örnek olarak لَيْسَ زَيْدٌ بِقَائِمٍ cümlesini zikretmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 276).

3.1.4.3. Cem´-i Müennes Salimin Kesra ile Mansûb Olması

İbni Cinnî, cem´lerin üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. Bunlar cem´-i müzekker, cem´-i müennes ve cem´-i teksirdir (İbni Cinnî, 1988, 26). Cem´-i müennes salim; müfred isimlerin sonunu ا ve ت harfleri eklenerek üç ve daha fazla dişiyi belirtmek için kullanılır. Bu cem´ damme ile ref, kesra ile nasb ve cer olur (Hasan, ths., 1/162-164).

Müellif, cem´-i müennes salimin kesra ile hem mecrûr hem de mansûb olmasını, cem´-i müzekker salime hamlederek açıklamıştır. Nasıl ki cem´-i müzekker salim hem nasb hem de cer durumunda ي alametini alıyorsa, cem´-i müennes salimde nasb ve cer durumunda kesra almaktadır. Cem´-i müennes salimler, cem´-i müzekker salime göre ferdir. Fer olan cem´-i müennes salim nasb durumunda kesra alarak asl olan cem´-i müzekker salime uymuştur (Kemalpaşazâde, 2002, 79).

3.1.4.4. Nakıs Fiillerin İsimlerinin Fâile, Haberlerinin Mef´ûle Benzerliği

Nâkıs fiiller, ef´âlu'l-kulûb gibi isim cümlesinden önce kullanılır. Bu fiiller mübtedayı ref, haberi de nasb ederler. Mübteda, bu fiillerin ismi olurken haber ise onların haberi olur. Nâkıs fiiller; مَا دَامَ, مَا بَرَحَ, مَا زَالَ, مَا بَاتَ, مَا نَفَكَ, مَا فَتَى, مَا دَامَ ve لَيْسَ ve كَانَ, صَارَ, أَصْبَحَ, أَمْسَى, أَضْحَى, ظَلَّ, بَاتَ, مَا زَالَ, مَا بَرَحَ, مَا نَفَكَ, مَا فَتَى, مَا دَامَ (Harbî, 2003, 75).

Kemalpaşazâde, tam fiillerde fiilin mastarının fâilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Yani fâil o niteliğe sahip olmaktadır. Ancak nakıs fiilde, haberdeki anlamın–niteliğin isimde bulunduğunu belirtmektedir. Nitekim aradaki bu benzerlikten dolayı nakıs fiillerin ismini fâile, haberlerini de

mef'ûle benzediğini belirtmiştir. Böylece o nakıs fiillerin isminin merfû'luğunu fâile, haberinin mansûbluğunu da mef'ûle kıyas ederek açıklamaya çalışmıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 246).

4. KEMALPAŞAZÂDE’NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

4.1. Dil İhtilaflarına Bakışı

Nahiv ilmiyle ilgili ilk çalışmalar Basralı âlimler tarafından yapılmıştır. Daha sonra Kûfeli âlimlerin de çalışmalara başlamasıyla birlikte Kûfe Okulu teşekkül etmiştir. Bu iki nahiv okulu nahiv kaidelerini belirlemede farklı yöntemler izlemişlerdir. Bu nedenden dolayı Basra Okulu ile Kûfe Okulu nahivcileri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Basra Okulu ile Kûfe Okulu arasındaki ihtilafların en önemli sebebi metot farklılığından kaynaklanmaktadır. Çünkü Basralılar semâ‘ (Araplardan işitmeye) Kûfeliler ise kıyasa önem vermişlerdir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 56).

İki okulun âlimleri arasındaki ihtilafların diğer bir sebebi ise nahiv ilminde kullanılan ıstılahlardır. Nitekim Basra Okulu ile Kûfe Okulu nahiv alimleri, meselelerin aynı olmasına rağmen farklı ıstılahlar kullanmışlardır (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 66).

Basra ve Kûfe okulları arasındaki metot farklılığından dolayı nahiv meselelerinde birçok ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Nahiv tarihi ile ilgili kaynaklara baktığımızda Basra Okulu’nun görüş, fikir ve kaideleri, Kûfe Okulu görüşlerine göre daha çok tercih edilmiştir. Basralıların daha çok tercih edilme sebepleri sema‘ı’yı kıyasa tercih etmeleridir. Zorunlu olmadıkça kıyası kullanmamışlardır. Diğer bir sebep ise kıyas konusunda ihtiyatlı davranmalarındır. Kıyas konusunda kesin bir şekilde emin olmadıkları malzemeyi tedvin etmemişlerdir (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 71-72).

Kemalpaşazâde, bu iki nahiv okulu arasındaki görüş ayrılıklarına temas etmiştir. Kendisi bu iki okuldaki herhangi birine mensup olmadığı halde *Esrâru’n-nahv* adlı eserinde çoğunlukla Basralıların ıstılahlarını kullandığı ve birçok konuda onların fikirlerini benimsediği görülmektedir. Basra Okulu âlimleri, nahiv kavramlarını açık ifade etmeleri sebebiyle bu okulun fikirlerine daha yakın olduğu söylenebilir. Bazen de Kûfe Okulu’nun görüşlerini de benimsemiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 39-42; Ege, 2002, 83).

Kemalpaşazâde, *Esrâru’n-nahv* adlı eserinde bazı meselelerde Basra ve Kûfe okulları arasında cereyan eden ihtilaflara değinmiştir. Bu ihtilaflarda bazen Basra Okulu görüşlerini desteklerken bazen de Kûfe Okulu görüşlerini desteklemiştir. Bazı meseleler de ise ihtilaflarla ilgili bir görüş bildirmemiştir. Basra Okulu fikirlerine yakın olduğu ve desteklediği hususlardan birkaç örnek vereceğiz. Ardından Kûfe Okulu fikirlerine yakın olduğu ve desteklediği hususlardan birkaç örnek vereceğiz.

4.1.1. Basra Okulunu Desteklediği Konular

Kemalpaşazâde, *Esraru’n-nahiv* adlı eserinde zamir, cer, zarf, müteaddî, gibi birçok kavramda Basra Okulu kavramlarını tercih etmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 39-42). Kemalpaşazâde’nin Basra Okulu fikirlerini desteklediğine dair birkaç konuya değineceğiz.

4.1.1.1. نَعْم ve بُسْ Kelimelerinin Fiil Olması

نَعْم ve بُسْ Arapçada “övgü” ve “yergi” ifade eden kelimelerdir. Bu iki kelimeyi Basralılar camid fiil olarak belirtmişlerdir. Kûfeliler ise bu iki kelimeye harf-i cer bitiştigi için isim olarak

görmüşlerdir. Adı geçen kelimeler iki okulun ittifak edemediği hususlardan birisidir (Enbârî, ths, 98).

Kûfeliler, نَعَمْ ve بُئْسَ kelimelerinin isim olduklarına dair şu örneği delil olarak getirmişlerdir: نَعَمْ السَّيْرُ عَلَى بُئْسِ الْعَيْرِ / *kötü bir binek üzerinde yolculuk ne güzeldir*. Görüldüğü gibi cümlede yer alan ve yergi ifade eden بُئْسَ kelimesinden önce harf-i cer getirilmiştir. Kûfeliler نَعَمْ ve بُئْسَ kelimelerinin önüne harf-i cer getirilmesi sebebiyle bunların isim olduklarını ifade etmişlerdir (Enbârî, ths, 98).

نَعَمْ ve بُئْسَ kelimelerinin fiil olduğunu belirten Basralılar, Kûfeli nahivcilerin iddia ettikleri delilleri te'vîl etmişlerdir. Basralılara göre نَعَمْ السَّيْرُ عَلَى بُئْسِ الْعَيْرِ / *kötü bir binek üzerinde yolculuk ne güzeldir* cümlesindeki fiilden önce zikredilmesi gereken isim hazfedilmiştir. Bu iki kelimenin Basralılara göre fiil olmalarının delili ise kendilerine mazi fiillere bitişen müenneslik tâ'sının bitişmesidir. Örneğin مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهَا وَنَعِمَتْ / *Her kim cuma günü abdest alırsa ne iyi eder* ile بُئْسَتِ الْمَرْأَةُ حَمَلَةَ الطَّحْنِ / *Un taşıyan kadın ne kötüdür* cümlelerinde نَعَمْ ve بُئْسَ kelimelerine müenneslik tâ'sı bitişmiştir (Enbârî, ths, 98).

Kemalpaşazâde, bu konuda Basralı nahivcilerin görüşünde olup bu iki kelimeyi fiil olarak ifade etmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 257).

4.1.1.2. Mübteda ve Haberin Âmili

Mübteda ve haber, isim cümlesinin iki temel ögesidir (Hasan, ths., 1/446). Mübteda ve haberin âmili meselesinde iki okul arasında ihtilaf vardır. Basralı nahiv âlimlerine göre mübteda ibtida ile merfû' olur. Ancak haber meselesinde bu okul nahivcileri arasında ihtilaflar mevcuttur. Bu okulun bazı âlimleri haberin sadece ibtida, bazıları mübteda ve ibtidayla (her ikisiyle), bazıları ise mübteda ile merfû' olduğunu belirtmiştir (Enbârî, ths, 44; Erdim, 2011, 87-88).

Kûfeli nahivciler, mübtedanın haberi, haberin de mübtedayı merfû' yaptığını belirtmişlerdir. Bunun sebebi ise mübtedanın habersiz, haberinde mübtedasız olamayacağı görüşünde olmalarıdır. Çünkü bu iki öğeden biri eksik olduğunda anlam tam olmayacaktır. Bundan dolayı mübteda ve haberin birbirinden ayrılmayacağını ifade etmişlerdir (Enbârî, ths, 44-45; Erdim, 2011, 88).

Kemalpaşazâde, mübteda ve haberdeki âmil fâile benzerlik olduğunu belirtmektedir. Nitekim Basralı ve Kûfeli âlimler, mübteda ve haberi fâilin mülhaklarından kabul etmektedirler. Mübteda ise beyanda ('umde) asıl öge olup takdim (öncelik) ve tarif (marife) hakkının olduğunu belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 106).

4.1.1.3. Fasl Zamirinin İrapta Yerinin Olmaması

Fasl zamiri; mübteda ve haber marife olduğunda haber ve sıfatı birbirinden ayırt etmek amacıyla kullanılan zamirdir (İbni Yaîş, 2001, 2/328).

İki okul bu zaminin irapta yerinin olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Basralı nahivciler, fasl zaminini harf olarak gördükleri için bu zaminin irâbta yeri olmadığını iddia etmişlerdir. Ayrıca tek başına bir anlamı olmadığı belirtmişlerdir. Fakat başka bir kelimeyle anlam kazandığını ifade etmişlerdir. Kûfeli nahivciler ise bu zaminin irapta yerinin olduğunu öne sürmüşlerdir. Bazı Kûfeli nahivciler ise bu zaminin kendinden sonra gelen kelimeye tabi olduğu için irapta yerinin olduğunu belirtmiştir. Diğer Kûfeli nahivciler ise bu zaminin kendinden önceki kelime veya kelime gruplarına irap yönünden tabi olduğunu söylemişlerdir (Enbârî, ths, 706-707).

Kemalpaşazâde, bu konuda Basralı nahivcilerin görüşüne tabi olup mübteda ve haber ikisi de marife olduğunda haber ve sıfatı birbirinden ayırt etmek amacıyla kullanılan zamir olduğunu belirmiş olup adı geçen zaminin ırapta yeri olmadığı görüşündedir (Kemalpaşazâde, 2002, 177).

4.1.1.4. رُبْ Harf-i Cerinin ‘Ameli

Daha önce harf-i cerlerin isimlerin önüne geldiklerini ve onları cer ettiklerini belirtmiştik. رُبْ harf-i ceri nekra isimlerden önce kullanılır. *Pek az, pek çok, nice* gibi anlamlara gelen bu harf aynı zamanda azlık ifade etmek için kullanılır (Kemalpaşazâde, 2002, 279).

رُبْ harfinin isim mi yoksa harf-i cer mi olduğu konusunda Basra ve Kûfe nahiv okulları arasında ihtilaflar vardır. Kûfeliler, رُبْ’nin isim olduğu görüşündelerdir. Basralılar ise رُبْ’nin harf-i cer olduğu kanaatindedirler. Kûfelilere göre رُبْ, كَمْ’e benzediği için isimdir. Zira her ikisi de *sayı ve çokluk* ifade ettiğinden aralarında bir benzerlik bulunmaktadır. Diğer gerekçeleri ise رُبْ’nin diğer harf-i cerlere dört durumda muhalif olmasıdır. رُبْ’nin harf-i cerlerden ayrıldığı bu durumlar ise şöyledir:

Birincisi; رُبْ cümlelerin başında gelir. Harf-i cerler ise cümle başında gelmeyip isim ve fiilleri birbirine bağlar.

İkincisi رُبْ sadece nekra isimlerde amel eder. Harf-i cerler ise hem marife hem de nekra isimlerde amel eder.

Üçüncüsü رُبْ sadece mevsuf nekra isimlerde, harf-i cerler ise hem mevsuf hem de mevsuf olmayan nekra isimlerden amel eder.

Dördüncüsü ise رُبْ bağlantılı olduğu fiili (muteallakı) ortaya çıkartır. Bütün bu özellikler رُبْ’nin harf olmadığına delilidir.

Basralıların, رُبْ’yi harf-i cer olarak kabul etmelerinin sebebi ise isim ve fiil alametlerinin رُبْ için uygun olmamasıdır. Ayrıca رُبْ harflerde olduğu gibi tek başına bir anlama delalet etmediğini belirtmişlerdir (Enbârî, ths, 832-833).

Müellif, bu konuda Basralıların görüşünü benimsemiş ve رُبْ’yi harf-i cer olarak kabul etmiştir. Bu konuyu *Esrâru’n-nahv* isimli eserinde harf-i cerler konusunda işlemiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 279-280).

4.1.2. Kûfe Okulunu Desteklediği Konular

Kemalpaşazâde daha önce belirtildiği gibi birkaç konu dışında Basra Okulu’nun kavramlarını benimsediğini belirtmiştik. Ama bazı konularda Kûfe Okulu’nun kavram ve görüşlerini benimsediği *Esrâru’n-nahv* adlı eserinden anlaşılmaktadır. Bu kısımda Kûfe Okulu’nun fikirlerini desteklediğine dair birkaç konuya değineceğiz.

4.1.2.1. Nûnu Muhaffefe’nin Tesniye ve Cem ‘ Müeennes Fiiline Getirilmesi

Nûnu’t-tekîd, muzari ve emir fiilinin sonuna getirilir. Amaç, fiillerin manasını güçlendirmektir. Nûnu’t-tekîd iki şekilde gelir. Birincisi nûnu muhaffefe diğeri ise nûnu musakkaledir. Nûnu muhaffefe, sakın bir nûn harfi getirilerek yapılır. Nûnu musakkale ise fiile iki nun eklenerek yapılır (Sa’id ths., 314-315; Kemalpaşazâde, 2002, 317).

Nûnu muhaffefenin tesniye ve cem ‘ müeennes fiiline getirilmesi konusunda Basra ve Kûfe okulları arasında ihtilaf vardır. Kûfeli nahivciler ve Basralı alimlerden Yûnus b. Habîb sakın harflerden birisi elif harfi ise nûnu muhaffefenin tesniye ve cem ‘ müeennes fiiline getirilmesini

caiz görmüşlerdir. Örneğin Basralılar أَنْصُرَانْ (Nûnu muhaffefe emri hazır tesniye kalıbı) şeklinde tesniyeye dahil olmasına cevâz vermezken Kûfeli nahivciler ve Basralı alimlerden Yûnus b. Habîb bu tür kullanımı caiz görmüşlerdir. Onlara göre tesniye elifi iki sakın arasını ayırt etmektedir. Kûfeliler, nûnu muhaffefenin tesniye ve cem' müennes fiillere eklenmesini iki sebebe bağlamışlardır. Birincisi nûnu muhaffefenin, tesniye ve cem' müennes fiillere getirilen nûnu musakkaleden daha hafif olmasıdır. Bu nûn harfi kasem, emir, nehiy, istifham ve şartta gelecek zamandaki fiili tekîd etmek için getirilir. Basralıların reddetme gerekçesi ise tesniyedeki irâb alameti olan nun harfinin düşmesidir. Şayet tekîd nûnu murab bir fiile getirilirse onu asli haline çevirir. Yani fiili mebni yapar. Tekîd nûnu fiile getirilirse tesniye nûn-u düşer ve elif harfi tek kalır. Bu durumda ya elif harfi hazfedilecek ya da nûn harfi mecrûr okunacaktır. Bu tesniye fiilini müfred fiil ile karışacağından dolayı fiili bozar. Çünkü buradaki nûn murab olan nûn mu yoksa tekîd nûnu mu olduğu bilinmeyecektir (Enbârî, ths, 650-652).

Kemalpaşazâde'ye göre tekid nûnlarının ma kabli müzekker vâvından önce merfû'dur. Tekid nûnları, tesniyelere bittiğinde ref alameti olan nûn kelime ortasında olacağından hafz edilir. Cemilere bittiğinde ise iki sakın harf yan yana gelmeyeceğinden vâv harfi hazfedilir. Nunu musakkale, nûnu muhaffefeye hamledilir. Müellif bu konuda Kûfelilerin görüşünü desteklemiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 317-318).

4.1.2.2. Muzâri Fiili'nin Merfû' Olma Durumu

Harfler tek başına bir anlam ifade etmezler. Fakat kendinden sonra gelen kelime ile anlam kazanırlar (Hasan, ths., 1/66). Bu harflerin bir kısmı nasb edici edatlardır (Hasan, ths., 1/171).

Muzâri fiilin başında nasb ve cezm edatı yoksa merfû'dur (Kemalpaşazâde, 2002, 231; Erdim, 2011, 103). Bu fiil nasb edici edatlarla mansûb olur. Muzâri fiilin hangi sebepten dolayı merfû' olduğu meselesinde Basra ve Kûfe okulları arasında görüş ayrılığı vardır ((Enbârî, ths, 550-552; Kemalpaşazâde, 2002, 231).

Basralı nahiv âlimlerine göre muzâri fiil iki sebepten dolayı merfû'dur. Birincisi muzâri fiilin isim konumunda vaki olması manevî âmildir. Bu durumda ibtidaya benzemektedir. İbtida da merfû' olması gerekmektedir. İkinci sebep ise bu fiilin isim konumunda gelmesi en kuvvetli durumlarda meydana gelmektedir. Bu durumdan dolayı güçlü olan irâbı alması gerekmektedir. Bu irâb da merfû'dur (Enbârî, ths, 551-552; Erdim, 2011, 103).

Muzâri fiilin merfû'luğu konusunda Kûfeli nahiv âlimleri arasında ihtilaflar mevcuttur. Kûfeli nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre muzâri fiilin merfû' olmasının sebebi başında nasb ve cezm edatının olmamasıdır. Nitekim muzari fiilin başına nasb edatları geldiğinde mansûb olmaktadır. Yine adı geçen fiilin başına cezm edatları geldiğinde bu fiil meczum olmaktadır. Kûfeliler muzari fiilin isim konumunda gelmesinden dolayı merfû' olmasını reddetmişlerdir (Enbârî, ths, 550-552; Erdim, 2011, 104).

Müellif, *Esrâru'n-nahv* adlı eserinde muzari fiilin nasb ve cezm edatlarından mücerred olması durumunda merfû' olacağını belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 231).

4.1.2.3. اِنْ'nin İsminden Sonra Gelen Matufun Merfû' Olması

اِنْ isim cümlesinin başına gelir. İsmi nasb haberini ref eder (İbni Cinnî, 1988, 40). Kemalpaşazâde'ye göre اِنْ'nin ismi üzerine (mahalline itibarla) ref olarak atıf yapılabilmesi için

haberini ya lafzen ya da takdiren matuftan önce gelmesi gerekmektedir. (Kemalpaşazâde, 2002, 265).

Kûfeliler, إِنَّ'nin haber gelmeden matufun merfû' olarak gelmesini caiz görmüşlerdir (Enbârî, ths, 185; Kemalpaşazâde, 2002, 265). Basralılar ise bu görüşe karşı çıkmışlardır. Gerekçeleri de إِنَّ'nin sadece haberine amel edeceği görüşündelerdir (Enbârî, ths, 187).

Müellif, bu konu ile ilgili görüşü atfın caiz olduğu yönündedir. Buradan anlaşılan onun, Kûfeli nahiv âlimlerinin görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır (Kemalpaşazâde, 2002, 265).

4.1.2.4. مِنْ Harf-i Cer'inin Zait Olması

Harf-i cerlerden biri de مِنْ harfidir. مِنْ harf-i cerinin birçok manası vardır. Bu manalardan birisi de -den, -dan ifade eden *ibtida* manasıdır (Kemalpaşazâde, 2002, 272; İbni Akîl, ths. 2/17-18).

Basra ve Kûfe nahiv okulları arasında مِنْ harf-i cer'inin kullanımı hakkında ihtilaflar vardır. Basralılara göre مِنْ harf-i cerinin zait olabilmesi için iki şartın olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu şartların birincisi مِنْ harf-i ceri ile mecrur olan ismin nekra olmasıdır. İkincisi ise kendisinden önce nefiy edatı veya onun benzerinin gelmesi gerektiğidir. Buradaki amaç nefiye benzerlik göstermesidir. مِنْ harf-i cerinin olumlu durumlarda zait olmadığını ifade etmişlerdir (İbni Akîl, ths. 2/17-18).

Kufeliler ise bu harf-i cerin olumlu veya olumsuz durumlarda hatta soru cümlelerinde de zait olabileceğini söylemişlerdir. Olumlu durumlarda zait olabilmesi için onunla mecrur olan ismin nekra olması gerektiğini belirtmişlerdir (İbni Akîl, ths. 2/19).

Kemalpaşazâde, iki görüş hakkında da örnekler vermiştir. Kûfelilerin görüşü için يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ جَاءَنِي مِنْ رَجُلٍ Allah günahlarınızı bağışlasın ayetini (Ahkâf, 46/31) zikrederken Basralılar için مَا يَنْفَعُكَ مَا يَنْفَعُكَ مَا yanına bir adam gelmedi örneğini zikretmiştir. O, her iki görüşe dair örnekler vermiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 272).

Basralılara göre مِنْ harf-i ceri olumlu durumlarda zait olmadığını ifade etmişlerdir. Müellif, يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ جَاءَنِي مِنْ رَجُلٍ Allah günahlarınızı bağışlasın ayetinden anlaşıldığı gibi olumlu duruma örnek zikretmiştir. Bu örnekten anlaşılan Kemalpaşazâde, Kufelileri desteklediği anlaşılmaktadır (Kemalpaşazâde, 2002, 272).

4.2. Görüşlerinden İstifade Ettiği Nahivciler

Kemalpaşazâde, Arap olmamasına rağmen Arap diline hâkim bir âlimdir. Onun önemli bir özelliği de önceki dönemlerde nahiv ilmiyle ilgili yapılmış çalışmalara hâkim olmasıdır. Kemalpaşazâde, adı geçen eserinde Sîbeveyhi ve Zemahşerî'den çok yararlanmıştır. Bunların yanında Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830), Müberred (öl. 286/900), Ferrâ (öl. 207/822), gibi birçok nahiv âliminden de istifade etmiştir (Ege, 2002, 80). Müellif, nahiv âliminden yararlanma konusunda iki metot izlemiştir. Birincisi nahiv âlimlerinin görüşlerini doğrudan nakletmiştir. İkincisi ise farklı âlimlere muhalif oldukları görüşleri belirtmiştir. Bu bölümde Kemalpaşazâde'nin aşağıda isimleri yazılan nahiv âlimleri tanıtılacak ve onların görüşlerinden nasıl etkilendiği ele alınacaktır.

4.2.1. Sîbeveyhi

Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) tam adı Amr b. Osmân b. Kanber'dir (Bulut, 2008, 115). Sîbeveyhi, hayatı hakkında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Nahiv ilminde önde gelen âlimlerden olan Sîbeveyhi kesin olmamakla beraber 140 (757) yılında Beydâ'da doğmuştur. Genç yaşta Basra'ya gelen Sîbeveyhi o dönemin ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. Sîbeveyhi nahiv ilmini İsâ b. 'Amr, Yûnus b. Habîb, Halîl b. Ahmed ve Ebü'l-Hattâb el-Ahfeş'ten (öl. 177/793), sarf ilmini ise Halîl b. Ahmed'den tahsil etmiştir (Ebu't-Tayyib el-Lugavî, 2009, 73; Geylani, 2020, 213).

Sîbeveyhi özellikle nahiv alanında yaptığı öğrenim sonucu genç yaşta bu alanda uzmanlaşmıştır. O, Arapça dil kurallarını ayrıntılı bir şekilde yazmıştır (Bakırcı ve Demirayak, 2001, 38). Eserindeki nahiv kaidelerini Kur'an'ı Kerim'e, yaygın Arap sözleri ve şiirlere dayandırmıştır (Özbalıkcı, 2009, 37/131). Nahiv ilmi alanında yazmış olduğu *el-Kitâb* adlı eseri 35 yaşlarında iken telif etmiştir (Furat, 1996, 249-250) Aynı zamanda bu eser nahiv ilminin en önemli kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bir nevi nahiv ilminin nassı olarak kabul edilmektedir (Ebu't-Tayyib el-Lugavî, 2009, 73).

el-Kitâb adlı eseri onun nahiv alanında uzmanlaştıktan sonra yazmış olduğu müstesna bir eseridir. Sonraki dönemde yetişen Basralı iki büyük nahivci Cermî (öl. 225/840) ve Mâzini (öl. 249/863) *el-Kitâb*'ı, Sîbeveyhi'nin öğrencisi Ahfeş'ten okumuşlardır. Adı geçen eser Basra Okulu mensupları için Arap dili grameri çalışmalarında ana kaynak olarak kabul edilmiştir. Eser Kûfe nahiv âlimleri tarafından da kabul görmüştür. Sîbeveyhi'nin en büyük rakibi olan Kisâî daha sonra bu eseri Ahfeş el-Evsat'tan (öl. 215/ 830) okumuştur (Bulut, 2008,138).

Kemalpaşazâde, *Esrâru'n-nahv* adlı eserinde Sîbeveyhi'nin görüşlerinden istifade ederek yararlanmıştır. Birçok konuda onun görüşlerine atıfta bulunmuş ya da *el-Kitap* adlı eserinden alıntı yapmıştır. Kemalpaşazâde, Sîbeveyhi'den alıntı yaptığı görüşlerinin birçoğuna katılmıştır. Onun en çok etkilendiği nahivci diyebiliriz. Kemalpaşazâde'nin Sîbeveyhi'nin görüşlerine destek verdiği konulardan birkaçı hakkında örnek verelim.

4.2.1.1. İvaz Tenvîni

Lügat olarak tenvîn, تَنْوِينْ babından gelen تَوْنٌ fiilinin mastarı olup nûnlamak, isimlerin sonuna nûn harfini koymaktır (Tehânevî, 1996, 1/519-520; Sevinç, 2012, 310). Gramer terimi olarak tenvîn ise te'kit anlamında olmayan isimlerin sonuna eklenen, söyleyişte okunan, ancak yazıda gösterilmeyen nûn harfidir (Hasan, ths., 1/26; Sevinç, 2012, 310).

Kemalpaşazâde adı geçen eserinde te'kit anlamında olmayan sakin nûn'un altı çeşit olduğunu belirtmiştir. Bu türlerden birisi muzâfun ileyhten bedel olarak getirilen tenvindir. Buna örnek olarak da يَوْمَنْدٍ / o gün ifadesini getirmiştir. Diğer bir çeşidi ise ilal nedeni ile illet harfinden bedel olarak getirilen tevindir. Buna örnek olarak جَوَارٍ / cariyeler kelimesini vermiştir. جَوَارٍ kelimesinin aslı جَوَارِيٌّ dir. Burada damme, kesre ve illet harfi ağırlık oluşturduğundan ya harfi harekesi ile hazfedilmiş ve yerine ivaz tenvini olarak getirilmiştir. Müellif, konu hakkında Sîbeveyhi'nin görüşünün bu şekilde olduğunu belirtmiştir (Kemalpaşazâde, 2002, 315).

4.2.1.2. Mastar Harflerinin Fiil Cümlesinin Önüne Gelmesi

Kemalpaşazâde, eserinde mastar harflerini اَنَّ - اُنَّ - اَمَّ harfleri olarak belirtmiştir. Bu harfler kendisinden sonra gelen kelimeleri mastarlaştırır. اَنَّ - اُنَّ mastar harfleri sadece fiil cümlelerine

gelirler ve fiili mastarlaştırır. اُنْ mastar harfi ise sadece gelecek zaman için kullanılır (Kemalpaşazâde, 2002, 298-299).

Müellif, اُنْ mastar harflerini ise fiil cümlesine gelmesini ve mastar hükmünde olması konusunda Sîbeveyhi'nin görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır (Sîbeveyhi, 1988, 3/151-152; Kemalpaşazâde, 2002, 298-99).

4.2.1.3. Ta'ccub Fiillerinden أَفْعَلُ بِهِ'nin Fâil Olması

Ta'ccub fiilleri, bir şey karşısında hayreti bildiren fiillerdir. Bu fiiller iki sigada gelir. Bunlardan birincisi مَا أَفْعَلُهُ ikincisi ise أَفْعَلُ بِهِ kalıbıdır. Bu iki sigada gelen fiillerin belli şartları vardır. Bunlar fiilin sülasi mücerred şeklinde gelmesi, tam olması ve sıfatı müşebbehe kalıbında olmamasıdır (Kemalpaşazâde, 2002, 254-255).

Sîbeveyhi'ye göre ta'ccub fiillerinden أَفْعَلُ بِهِ sigası ب harf-i cerinin fazlalığından dolayı fâil konumundadır. Çünkü mecrur olan zamir أَفْعَلُ fiilinin fâilidir. Müeellif, konu hakkında Sîbeveyhi'nin görüşünün bu şekilde olduğunu belirtmiştir (İbni Hâcib, 2008, 171-172; Kemalpaşazâde, 2002, 255-256).

4.2.2. Zemahşerî

Tefsir, hadîs, dil, nahiv ve beyân ilminin büyük âlimlerinden biri olan Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî, Recep ayı 467/1075 yılında Hârizm'in Zemahşer köyünde dünyaya gelmiştir. 538/1144 tarihinde vefat etmiştir. Tefsir alanında yazdığı *el-Keşşâf* ve nahiv alanında yazdığı *el-Mufasssal* onun en önemli iki eseridir (İbni Hâllikân, 1978, 2/168-173).

Mekke'de Kâbe'ye yakın bir yerde bulunduğundan "Cârullah", lakabını almıştır. Aynı zamanda Hârizm de gurur kaynağı olarak kabul edildiği için "Fahr-i Hârizm" lakaplarını almıştır. Zemahşerî genelde bu lakaplarla anılmıştır. Kendisini Fars asıllı kabul edenlerin yanı sıra yaşadığı dönemde Hârizm'deki Türk nüfusunun çoğunlukta olduğundan dolayı Türk asıllı olduğunu belirtenlerde vardır. Zemahşerî eserlerinin birçoğunu Arapça olarak telif etmiştir. Eserleriyle Arap diline hizmet etmeyi şeref saymıştır (Öztürk ve Mertoğlu, 2013, 235).

Kemalpaşazâde, *Esrâru'n-nahv* adlı eserini telif etme yönteminde Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserinden etkilendiği görülmektedir. Zemahşerî, adı geçen kitabı dört kısma ayırmıştır. Bunlar isim, fiil, harf ve müştereklerdir. Kemalpaşazâde ise eserini üç kısımla sınırlandırmıştır (Kemalpaşazâde, 2002, 44; Ege, 2002, 64-68; Yılmaz, 2018, 18). Yine kelimeyi üç kısma ayırmıştır. Bu da Kemalpaşazâde'nin Zemahşerî'den etkilendiğini göstermektedir. İki müellif arasında bir karşılaştırma yapacak olursak iki eser arasında ciddi benzerliğin olduğunu göreceğiz. Kemalpaşazâde, ilk önce kelimeyi sonra mu'rabı işlemiştir. Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserinde bu metodu uygulamıştır. Kemalpaşazâde, fâili merfû'âtın başına koymuş ve onu asıl saymıştır. Diğer merfû'âtı ise fâile mülhak yapmıştır. Yine aynı metodu Zemahşerî de uygulamıştır. Kemalpaşazâde'nin Zemahşerî'den etkilendiği diğer bir konu mansûbâtlardır. Müellif aynı zamanda bazı konularda Zemahşerî'nin *Mufasssal* adlı eserine atıfta bulunmuştur (Kemalpaşazâde, 2002, 44).

Kemalpaşazâde'nin Zemahşerî'nin görüşlerine destek verdiği konulardan birkaçı hakkında örnek verelim.

4.2.2.1. Lâmu't-t'arîf'e Hemzenin Eklenmesi

Müellif, lam harflerinin yedi tane olduğunu belirtmiştir. Bunlar lâmu't-ta'rif , lamu cevabı'l-kasem, lamu't-tevdi'eti (kasem için), lamu cevabı لَوُ ve لَوْلَا , lamu'l-emir, lamu'l-ibtidâ ve lamu'l-fârîka'dır. Lâmu't-ta'rif , nekra olan kelimeye gelen sakin lam harfidir. Bu harf nekra olan kelimeyi marife yapar. Bu marifelik cins ve 'ahd olmak üzere iki şekilde olur (Zemahşerî, 2003, 326; Kemalpaşazâde, 2002, 313).

Lâmu't-ta'rif aslında sakin bir harftir. Başlangıç için lâmu't-ta'rif harfine hemze eklenir. Kemalpaşazâde bu konuda Zemahşerî'nin görüşünü destek verdiği anlaşılmaktadır (Zemahşerî, 2003, 326; Kemalpaşazâde, 2002, 313).

4.2.2.2. Mef'ûlün Bih'in Fâilin Yaptığı İşten Etkilenmesi

Daha önce mef'ûlün bih'in hazfedilmesi başlığı altında mef'ûlün bih ele alınmıştır. Mef'ûlün bih mansûb mamullerdendir. Fâilin gerçekleştirdiği eylemden dolayı etkilenen nesnedir. Bu mef'ûl iki şekilde gelir. Birincisi müteaddî fiillerde herhangi bir şey almadan doğrudan gelir. İkincisi ise lazım fiillerde doğrudan mef'ûlün bih almazlar. Ancak harf-i cer ile mef'ûlün bih alabilirler (İbni Cinnî, 1988, 46; Zemahşerî, 2003, 60; Kemalpaşazâde, 2002, 120).

Kemalpaşazâde, Zemahşerî'nin görüşünün doğru olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Zemahşerî mef'ûlün bih'i fâilin gerçekleştirdiği eylemden dolayı etkilenen nesne olduğunu kabul etmektedir (Zemahşerî, 2003, 34).

4.2.2.3. Sıfat

Sıfat tevâbi konularından birisidir. Basrahılar sıfat ismini kullanırken, Kûfeliler ise na't ismini kullanmışlardır. Sıfat, kendisinden önce gelen mevsufunu niteleyen sözcüklerdir (İbni Cinnî, 1988, 65; Kemalpaşazâde, 2002, 163).

Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı kitabında sıfatın çeşitli şekillerde geldiği belirtmiştir. Örnek olarak sıfat nekra olarak geldiğinde tahsis ifade ettiğini vurgulamıştır (Zemahşerî, 2003, 117). Müellif, sıfat mevsuf arasındaki anlam ilişkisinde Zemahşerî'nin görüşlerini desteklediği anlaşılmaktadır (Kemalpaşazâde, 2002, 163).

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti yükselme dönemi âlimlerinden Kemalpaşazâde'nin *Esrâru'n-nahv* adlı eseriyle nahiv ilmine olan katkılarını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmamızda vardığımız sonuç ve kanaatleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

Yaşadığı dönemdeki nahve dair eserler genellikle risâle veya hâşiye şeklinde iken Kemalpaşazâde, *Esrâru'n-nahv* adlı eserinde nahiv kaidelerini nispeten daha açık ve ayrıntılı başka bir deyişle daha mufassal bir şekilde ele almıştır. Müellifin söz konusu eseri bu yönüyle orijinal bir eser hüviyeti taşımaktadır.

Kemalpaşazâde, mezkûr eserinde nahiv kaidelerini açıklamak, kendi görüşlerini belirtmek ve desteklemek amacıyla en çok Kur'ân-ı Kerîm'i kaynak göstermiş böylece dönemin nahiv âlimleriyle aynı yolu takip etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm dışında kırâatler, hadis, Arap kelamı, Arap şiiri ve kıyastan da yararlanmıştır.

Kemalpaşazâde, Kûfe Okulu'na özgü bazı ıstılahları kullanmışsa da eserinde kahir ekseriyetle Basra Okulu'na ait terimlere yer vermiştir. Bundan hareketle onun Basra Okulu'na daha yakın olduğu söylenebilir.

Kemalpaşazâde, özellikle nahiv ilminin kurucusu olarak kabul edilen Sîbeveyhi'den olmak üzere Kisâî, Ferrâ, Ahfeş, Müberred ve Zemahşerî gibi birçok nahiv âliminden faydalandığı görülmüştür.

Eserde öncelikle konunun mahiyeti hakkında bilgi verilmiş, ardından örnekler zikredilmiş ve nihayet varsa ihtilaflı durumlara işaret edilmiştir. Bu yönüyle eserin, Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eseriyle benzerlik gösterdiği ifade edilebilir.

Kemalpaşazâde, eserinde genel olarak sade bir dil kullanmış ve nahvi meseleleri derinlemesine ele almıştır. Bazı nahvi meselelerde -eserin ismini de yansıtacak şekilde- birden çok illeti zikretmek suretiyle nahvin sırlarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu anlamda müellifin, Arapçada uzmanlaşmak isteyenleri merkeze aldığı ve salt bir öğretimden ziyade bilimsel bir amaç hedeflediği söylenebilir. Belki de bu yönü nedeniyle eser, Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmamış ve üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Müellif, neredeyse tüm nahvî konuları özlü bir şekilde ele almayı amaçladığı için eser, klasik dönem nahiv eserlerine nispetle daha muhtasar kalmıştır. Bu yönüyle veciz bir görünüm arz eden eser, nahiv kaidelerinin kısa bir zamanda hem hızlı hem de daha kolay bir şekilde anlaşılmasını sağladığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdulhamid, M. M. (1980). Şerhu İbni Akıl. 4 c. Kahire: Dâru't-Turâs.
- Abdulhamid, M. M. ths. 'Uddetu'l-mesâlik ilâ tahkîki evdahi'l-mesâlik. 4 c. Beyrut: Menşurati Mektebeti'l-'Asriyye.
- Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Afğânî, S. (1994). *Fî usûli 'n-nahv*. Suriye: Matbuâtü'l-Câmi'ati's-Sûriyye.
- Afğânî, S. ths. *Min târihi 'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ahmed b. Hanbel. (2001). *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. 50 c. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed, M. (1983). *el-Mücezz fî neş'eti 'n-nahv*. Kahire: Mektebetü'l-Küllîyyâti'l-Ezheriyye.
- Ahmed, M. 'U. (1994). *en-Nahvu 'l-esâsî*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil.
- Atsız, N. (1966). "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmûası*, sy 6: 71-112.
- Atsız, N. (1972). "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmûası*, sy 7: 83-135.
- Aydınlı, A. (2015). *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Bağdadî, A. Ö. ths. *Hızânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisani'l-Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 13 c. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- Bakırcı, S. ve Demiryak, K. (2001). *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 2 c. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bulgurcu, K. (2004). *Kemalpaşazade'nin Hadis İlmindeki Yeri (Kırk Hadisler Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bulut, A. (2008). "Sıbeveyh'in Hayatı ve el-Kitâb'a Yönelik Bazı Eleştiriler". *Doğu Araştırmaları*, sy 1: 115-38.
- Bursalı Mehmet Tahir. (2016). *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mehmet Yekta Saraç. 2 c. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Câhız, E. O. (1998). *el-Beyân ve 't-tebyîn*. thk. Abdusselâm Hârûn. 4 c. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- Cübrân Mes'ûri. (1992). *Mu'cemu'r-Râ'di*. Beyrut: Dâru'l-İlim.
- Cürcânî, A. b. M. (2003). *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnû's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Çelebi, İ. (2022). "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (25), 245-47. Ankara: TDV Yayınları.
- Çetkin, M. (2014). *Celâleddin es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Danişmend, İ. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 5 c. Türkiye Yayınevi.
- Demirci, M. (2015). *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Dürî, A. (1991). Bağdat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (4), 425-33. Ankara: TDV Yayınları.
- Ebû'l-Mekârim, A. (2006). *Usûlu't-tefkiri 'n-nahvî*. Kahire: Dâru'l-Ğarîb.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî. (2009). *Merâtibu'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye.
- Ege, R. (2002). *İbn Kemâl'in Esrârü'n-Nahvi ve Dönemindeki Arap Dili Filolojik Çalışmalarına Kısa Bir Bakış*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Enbârî, E.B. (1957). *Lume'u'l-Edilleti fî usûli 'n-nahv*. thk. Sa'îd el-Afğânî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- Enbârî, E.B. ths. *el-İnsâfu fî mesâili 'l-hilâfî beyne 'l-Basriyyîne ve 'l-Kûfiyyîne*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Erdim, E. (2011). Basra ve Kûfe Arap Dili Ekollerinin Âmiller Özelinde İhtilafları. *FÜİFD*, 16 (1): 85-112.
- Ergüven, Ş. (2007). Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (12): 143-55.
- Ersönmez, H. (2016). Arap Gramerinin Gelişim Sürecinde Mısır Dil Ekolü-I. *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, sy 3: 95-124.
- Fayda, M. (1989). İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 47-54. Ankara: TDV Yayınları.
- Fecâl, M. (1997). *el-Hadîsu'n-Nebevî fî nahvi'l-Arabî*. Riyâd: Edvâu's-Selef.
- Fîrûzâbâdî, E.T. (2005). *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Furat, A. S. (1996). *Arap Edebiyatı Târîhi I*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Galitekin, A. N., Kahraman, S. A., Dadaş, C. (Ed.). (1998). İlmiye Sâlnâmesi. İşaret Yayınları.
- Geylani, M. (2020). Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (1): 204-35.
- Geylani, M. (2017). Ez-Zebîdî'nin İ'tilâfu'n-Nusra Adlı Eseri Çerçevesinde Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Nahiv Tartışmaları. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 69-89.
- Ğalâyînî, Ş. M. (1994). *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. 3 c. Beyrut: el-Mektebetü'l-Âsriyye.
- Han, M. (2012). *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*. Biskra: Matbaatu Cami'ati Muhammed Haydar.
- Harbî, A. (2003). *eş-Şerhu'l-muyesser 'alâ Elfiyyeti İbni Mâlik*. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-İbni Hazm.
- Hasan, A. ths. *en-Nahvu'l-vâfi me'a rabîhi bi'l-esâlibi'r-rafi'ati ve'l-hayâti'l-luğaviyyeti'l-muteceddide*. 4 c. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Hizmetli, S. (1989). Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazâde'nin Görüşleri. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 106-19. Ankara: TDV Yayınları.
- Humeydî, E. B. (1996). *Müsnedü'l-Humeydî*. 2 c. Dimâşk: Dâru's-Sakâ.
- Huseyn, M. H. (1960). *Dirâsâtü fî'l-'Arabiyyeti ve târîhuhe*. Mektebetü Dâri'l-Fethi.
- Huseyn, M. H. (1934). *el-Kiyâs fî'l-luğa*. Kahire: el-Matba'tü es-Selefiyye.
- İbni Yaîş, E. B. M. (2001). *Şerhu'l-mufasssal*. 6 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbni Akîl, E. M. (1980). *el-Mesâid alâ teshili'l-fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 4 c. Dimâşk: Dâru'l-Fikr.
- İbni Akîl, E. M. ths. *Şerhu İbni 'Akîl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 2.c. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye.
- İbni Cinnî, E. F. (1988). *el-Luma' fî'l-'Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muğlî. Amman: Dâru'l-Mecdelâvî.
- İbni Cinnî, E. F. ths. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 c. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- İbni Hâcib, E. B. Y. (2008). *Şerhu'l-kâfiyyeti*. Karâçi: Mektebetü'l-Büşrâ.
- İbni Hâllikân, Ş.A. (1978). *Vefeyâtü'l-a'yan*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Darü Sâdir.
- İbni Mâlik, E. A. C. (1967). *Teshîlu'l-fevâid ve tekmi'lu'l-makasid*. thk. Muhammed Kâmil Berakat. Kahire: el-Mektebetü'l-Arabîyye.
- İbni Mâlik, E. A. C. ths. *Elfiyyetü İbni Mâlik fî'n-nahvi ve't-tasrîf*. thk. Süleymân b. Abdulaziz b. Abdullah el-Uyûniyyi. Riyâd: Daru'l-Minhâc.
- İbnu's-Serrâc, E. B. M. (1996). *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdulhuseyn el-Fetlî. 4 c. Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle.
- Kallek, C. (2007). "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (34), 194-203. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Karagöz, İ. (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Karmış, O. (1989). Kemâl Paşazâde'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 140-43. Ankara: TDV Yayınları.
- Kemalpaşazâde. (2002). *Esrâru'n-nahv*. thk. Ahmed Hasan Hâmid. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kemalpaşazâde. (1316). *Resâilü İbni Kemâl*. nşr. Ahmet Cevdet Paşa. 2 c. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Kıftî, C. E. A. (1952). *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 c. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Masriyye.
- Kılıç, M. (1981). *İbn-İ Kemal Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kılıç, M. (1989). İbn Kemâl'in Tefsirdeki Metodu. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 131-39. Ankara: TDV Yayınları.
- Kılıç, M. (1994). Kemal Paşa-Zâde (İbn-i Kemal) nin Talebeleri. *Belleten* 58 (221): 55-70.
- Kılıçer, E. (1989). Fıkıhçı Olarak İbn Kemal. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 156-65. Ankara: TDV Yayınları.
- Kınalı-zade Hasan Çelebi. (1989). *Tezkiretü's-Şuarâ*. ed. Kutluk İbrahim. 2 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kızıklı, S. Z. (2013). Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bakış. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 13 (3): 133-49.
- Kışmır, A. (2022). İbn Kemâl'in Esrâru'n-Nahv Adlı Eserinde İhticâc ve İstişhâd. *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*, (2), 33-55. Ankara: Fecr Yayınları.
- Mecdi, M. E. (2022). *Hada'iku's-şaka'ik*. ed. Derya Örs. 2 c. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Müslim, M. F. (1991). *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 c. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye.
- Nahle, M. A. (2012). *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Me'arifeti'l-Câmi'iyye.
- Nesâî, E. A. ths. *Sünenü'n-Nesâî*. Editör Mektebu Tahkîki't-Turâsi'l-İslâmî. 8 c. Beyrut: Dâru'l-Me'arif.
- Nev'izâde, A. (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik*. ed. Derya Örs. 2 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Özbalıkcı, M. R. (2009). Sîbeveyhi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (37), 130-34. İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztürk, M. ve Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (44), 235-38. İstanbul: TDV Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 c. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Razî, M. b. H. (1996). *Şerhu'l-Razî 'alâ'l-kâfiye*. thk. Yusuf Hasan Ömer. 4 c. Bingâzî: Câmi'atu Kâryûnis.
- Sa'id, T. A. ths. *Hâşiyetü's-Sâbûnî 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî*. Beyrut: el-Mektebetü't-Tevfik.
- Sâmerrâî, F. S. (2000a). *el-Cümletü'l-Arabiyye ve'l-ma'nâ*. Beyrut: Dâru'l-İbnî Hazm.
- Sâmerrâî, F. S. (2000b). *Me'âni'n-nahv*. 4 c. Amman: Dâru'l-Fikr.
- Samerrâî Ömer, R. (1432). *el-Kâidetü'l-luğaviyye ve'l-kıraâtü'l-Kur'âniyye*. *Mecelletü'l-Ulumi'l-İslamiyye*, sy 9: 244-313.
- Sarıkaya, M. (2004). *Kemal Paşa-Zade'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sevinç, R. R. (2012). Arapçada Türene Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı. *EKEV Akademi Dergisi*, sy 51: 307-24.
- Seyyid, A. ths. *Medresetü'l-Basrati'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-'Ulum.
- Sîbeveyhi, E. B. (1988). *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 7 c. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- Suyûtî, C. A. (2006). *el-İktirâh fî usuli'n-nahv*. thk. Abdülhakim İtiyye. Dimâşk: Dâru'l-Beyrut.

- Şevki Dayf, A.Ş. (1968). *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Şûkânî, M. A. (2000). *İrşâdu'l-fuhûli ilê tahkîki'l-hakki min 'ilmi'l-usûli'l-'Arabî*. Dâru'l-Fazilet.
- Tabakoğlu, A. (1999). Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları. *Osmanlı*, (4), 17-31. Ankara: Türkiye Yayınları.
- Tahtacı, H. (2017). *Kemalpaşazâde'nin Risâle-i Münîra İsimli Eserindeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta.
- Tantâvî, M. ths. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*. thk. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Taşköprülüzâde, A. (1975). *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Usmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi.
- Taşköprülüzâde, A. (2019). *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. ed. Örs Derya. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Tehânevî, M. A. (1996). *Mevsû'atü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* thk. Ali Dehrûc. 2 c. Mektebetü Lübnân.
- Turan, Ş. (2002). Kemalpaşazâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (25), 238-40. Ankara: TDV Yayınları.
- Uğur, A. (1987). *İbn-i Kemal*. İzmir: Tekser Ofset.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988a). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Tarihi*. 6 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yâgî, İ. A. (1998). *ed-Devletü'l-'Usmaniyye fî tarihi'l-İslâmî'l-hadîsi*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân.
- Yasar, A. H. H. (2004). *Amasya Tarihi*. ed. Mesut Aydın ve Güler Aydın. 12 c. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yazıcıoğlu, M. S. (1989). Kelâmcı olarak İbn Kemâl. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 149-55. Ankara: TDV Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1989). Tarih Kaynağı Olarak İbn Kemâl. *Şeyhülislâm İbn Kemâl*, 57-61. Ankara: TDV Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1994). Osmanlı Toplumu. İçinde *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Yılmaz, H. İ. (2018). *Kemalpaşazâde'nin Esrâru'n-Nahv'i ile Birgivi'nin İzhârü'l-Esrâr'ının Mukâyesesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zaim, S. (1999). Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu. *Osmanlı*, 3:32-44. Ankara: Türkiye Yayınları.
- Zeccâc, E. İ. (1988). *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 c. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- Zemahşerî, Ö. M. (2003). *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabîyye*. thk. Fahr Sâlih Kadâra Ummân: Dâru'l-'Umâr.
- Zübeydî, M. H. (1984). *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhim. Mısır: Dâru'l-Me'ârif.